مِنْ عِبادِنا) سورەی شورا - ٥٢/٤٢ لە سەر ئەم بنەرەتەیەکە ٥ شت لەم تە مسیلە دا هاتووە: کە بڕیتین لە: (میشکات زجاجة، مصباح، شجرە و زیت) کە هەر یەکە، لە و پێنجانە ئاماژە کردنێکە بۆ یەکێک لەو ٥ حەواسە: **قوەی حەساسە، بە میشکات نا و براوە**، جێگای چرا دانە و روی لە شتانی زاهیر و ئەوانە روناک دەکاتەوە، تا هێزەکانی تر ئەوانە دەرک بکەن.

قوەی خەیالییەش بە (زجاجە) ناوە براوە تا سووەری مودریکات لە هەر لایەکەوە دەرک، بکاو ئەوانەش بە ئەنواری عەقلییە روناک بکاتەوە، **قوەی ئاقیلەش بە** (مصباح) ناو براوە کە ئید راکاتی کوللی و مەعارفی ئیلاهی لە ناو دل و دەرونا رون هەل بکا.

قوەی موتەفەکیرەیش بە (شەجەرەی موبارەکە) ناو براوە چونکائەگەر لە واحیق و ئەعرازی جسمانی خالّی ببی‌نە شەرقی و نەغەربی دەبێ و لە نێوان سووەری مەعانی موبەسەریفەی دایە و لەهەردوکان کە لّک وەردەگری. **قوەی قودسییەی ئیلاهیش بە (زیت) ناو براوە** کە لە بەر بریقە بریق و بێگەردی، بی‌ئەوەی ئاگری فێر کردن و بیر کردنەوەی پیێ بگا، لە خۆوە نور ئەفشانی دەکا و دەس دەکابە نوردانەوە و تیریژهاویشتن، هەروا دەڵێن: **کەئەم ئایەتە تە مسیلێکە لە قووەی عاقیلە لەسەر پلە و پایەکانی وجودی خۆیدا،** کاتێ بەزانستی زەروری بنەخشێ و هەستی پاژە و جوزئی بۆدەس بدا وەکو ئاوێنەی لێ دێ کە وامە بەستی نەوزەری تێدا دیاری دەدا، سائەگەر پلە و پایەی زانست ئەوی بۆ لای تێفکرین، را بەری کرد و وزەی ئیستینبات و بەدی هێنەری لەوا هاتە دی دەبێتە شەجەرەی موبارەکە و ئەگەر ئەم گەوهەرە بە حەدس و گومان بە دەس بێ وەکو (رۆن و زەیتی) لێ دێ، بە لاّم ئەگەر نوری زانست لە سۆنگەی قووەی قودسییەی ئیلاهی بە دەس بێ، ئەو نەوت و رۆنە لە خۆوە بێئەوەی ئاگری بگاتێ گردەگرێ و نورئە فشانی دەکا. هەر چەندە پەری و فریشتەی وەحی و ئیلهامیش پیێ نەگا، هێمان لەنورانی بونی وی کەم نابێتەوە، کاتێ قووەی عاقیلەش بە جورێکی والە تەک گەوهەری زانستا جوت و تێکە لاّو بێ وەک چرا بە رۆن و (نەوت) ئاگروگر ئەگرێ و روناک دەبێتەوە ونوری ئەمیان بە سەر نوری ئەوی تریاناگر داوێ و نور بلاّو دەکاتەوە، نور

به سەر نوردا کە لە کە دەکات، تیریژ لە تیریژ دەدا و نور بە گرشە گرش بە سەر یەکا دەکەوێ بوعەلی سینا، لە بە راوەی ئیشارات دا (شەرحی ئیشارات ج ١ پەرەی ١٥٣ چاپی میسر) **لە سەر مەشرە بی حوکەما ئەم ئایەتەی هێناوە تەوە و فەر موویەتی:** میشکات ئاماژەیە بۆئەقڵی هەیو لایی، زوجاجە ئەقڵی بیلمە لەکە و شەجەرەی زەیتونە قووەی موتەفەکیرەیە، زەیت قوەی حەدس وگومانە **(یکاد زیتها یُضِیُٔ وَ لَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نارٌ)** قووەی قودسییەی ئیلاهی‌یە (و نور علی نور) ئیشارەتە بۆئەقڵی موستەفاد: والمصباح) ئەقڵی بالفیعلە، ناریش ئەقڵی فەعالە.

خواجە نەسیری تو سیش قسەکەی بوعەلی‌سینای لەبەیانی ئەم ئایەتە داهێناوەتەوەو ئەڵێ: (ئیشارات و تەنبیهات ج ١ پەرەی١٥٣ چاپی ١٣٢٥ ه) **بوعەلی سینا فەر مویەتی: پلە و پایەی قووای نەفسی بەم جۆرە تەفسیر کردوە و گوتویەتی: میشکات یانی:** ئەقڵی هەیولایی، زوجاجە ئەقڵی بیلمەلەکە؛ شەجەرەش زەیتونە، **یانی: موتەفەکیرە، زەیت:** هێز و وزەی حەدس وگومانە (یکاد زیتها یُضِیُٔ ولو لم **تمسسه نار)** قووەی قودسییەی ئیلاهی یە، و (نور علی نور) دیاردەیە بۆئەقڵی **موستەفاد، والمصباح** ئەقلی بالفیعلە، والناریش ئەقڵی فەعالە. ئەم ئایەتە لە راستیدا **وەلامە** بۆئەوانەی‌وا ئەم ئایەتە دەکەنە بەڵگە بۆ جسمانیەتی حەق تەعالیٰ هەر وەکو «قاضی عبدالجباری» موعتەزیلی لە (تنزیة القرآن عن المطاعن) دالە پەرەی ٢٥٢ فەرمو یەتی... **و انما وصف الله نفسه بذلک مبالغة من حَیْثُ اَنَّ کل الانوار من قبله کما یوصف بانه رجاء و غیاث‌الی ماشاء کل ذالک. قال تعالی: (من لم یجعل الله له نورا فما له من نور)** دەشێ بزانین یەکێک لە ئیستیعارات و مەجازگەلی لە تیفەی خۆشیک کە لە قورئانا زۆرە، واژەی نورە، کەلە واتای هیدایەت وگەیشتن بە حەقیقەت بە کار براوە، نور لە ٤٤ ئایەتا هاتووە (معجم الفهرس للقرآن پەرەی ٧٢٥ وەکو ئەم ئایەتانە:

١ـ قدجاءکم من الله نور وکتاب مبین (١٥/٥)

٢ـ یریدون لیطفئوا نورالله بافواههم و الله متم نوره و لو کره الکافرون (٨/٦١).

٣ـ افمن شرح الله صدره للاسلام فهو علی نو ر من ربه (٣٩/٢٢).

۴ـ و من لم يجعل الله نوراً فما له من نو ر (۲۴/۴۰)

۵ـ نورهم يَسْعىٰ بين ايديهم ... (۶۶/۸)

خــاوەنی (تــەفسیر الجــواهیر) نــاودار بــه تەنتـاوی ج ١٢ لاپــەڕەی ٢٣. دوای لێکۆڵینەوە یەک دەنوسیٚ: ١ـ هەندیٚ ئەم تە مسیلەیان بە نوری محەمەدزانیوە و تویانە: کە میشکات سینگی ئەوە و «زوجاجە» دڵ یەتی و (مصباح) **نـبووەتیەتی و شـەجەرەی موبارەکەش داری هیدایەتی پیٚغەمبەری مـەزنی ئـیسلامە (و لولم تـمسسە)** ئاماژە و ئیشارە بەوە، کە قسە بکایا نەکا فەرمانی ئەو رونە و زەیتی وی نور ئەفشانە.

٢ـ هەندیٚتر لە بابەت حەزرەتی ئیبراهیم خەلیلو لاٚیەوەی ئەزانن و ئـەبێژن: کـە شەجەرەی موبارەکە **دیاردەیە بۆ حەزرەتی ئیبراهیم کـە نـە یـەهودی بـووە و نـە نەسرانی و (نورعلی نور)** ئیشارەتە بە فـرەبونی نـوری مـحەمەد پـیٚغەمبەری مـەزنی ئیسلام بە سەر نوری حەزرەتی ئیبراهیمدا.

٣ـ هەندیٚ لایان وایە واتاکەی عامە و هەر مرۆڤێکی مۆمین دەگریٚتەوە و دەڵیٚن: کە میشکات نەفسی مۆمینە؛ زوجاجەش دلیٚەتی و میسباح بـڕوایـەتی و شـەجەرەش داری ئیخلاس یەتی.

٤ـ حوکەما و تویانە: ئەم تەمسیلە ئیشارە بە قووای پەنجەی دە راکە یە، کە بریٚتیز لە: **حەساسە، خەیاڵ، فیکر، ئاوەز و نەفسی قودسییەی ئیلاهی.**

٦ـ ئیبنی عەبباس فەر موویەتی (هَذا نورالله و هُداهُ فِي قلبِ المؤمنِ كما يَكادُ زيتُ المصباحِ يضيُ قبلَ آنْ تَمَسَّهُ النارُ، فاذا مَسَّهُ الناسُ از دادضوءً على ضوئِهِ كذالك قلبُ المؤمن يَعْلَمُ بالهُدٰى قبلَ آنْ ياتيَهُ العِلمُ فاذا جائه العِلمُ اِزداد هُدىً على هدىً و نورا على نورٍ) خاوەنی (تفسیر الجواهیر) لەج ١٢ لاپەڕەی ٢٥ دادەنووسیٚ: حیکمەت لەنازڵ بونی ئەمئایەتە دوای ئایاتی (عِتق و نِکاح و قذف) ئەمەیە: کە موسڵمانان ئـاگـادار بـن تـا بـە خەریک بون بەئەحکامی شەرع و ئە نجام دانی کار و باری کۆمە لاٚیەتی و دینییەوە، لەبیر کـردنەوە لەعەجباتی خلیقەت غـافڵ نـەبن و عـیلمی فـیقە ئـەوان لە عـیلمی کـائنات نەگێڕیٚتەوەو لە لاپەڕەی ۴۹ شدادە بیٚژیٚ: لەتەواوی، ئەدیان و عەقایید و میلەل و نیحەل داهەمو کەسیٚک خوای نور بە جۆرێک دەپەرستن، چونکا ئینسـان بـە فـیترەتی خـۆی

ئەویندارى نورە، نور بنچینەى ژیانە، ساوێچوواندنى خوا بە نور وێچواندنێکە بە فیترەتى مرۆڤ نێزیکە.

لێکۆڵەرانى ئورووپاییش توێژانەوەیان لەسەر ئایەتەوە ئەنجام داوە (بلاشهر، وەرگێرانى قورئان بە نەقڵ لەکلێرمۆن گانو، ج ٣ لاپەرەى ١٠١٢ ،) Cermontcanneau ویستویانە وێنەیێ لەپەراوە عاسمانییەکانى ترا پەیا بکەن و دیاردەیان بۆپەراوەى عەهدى عەتیق کردوەکە نوسراوە: (و بە منى وت: چدەبینى؟ وتم: روانیم وائێستا شەم دانێک کە هەموى لە تەلایە و رۆ ندانیشى بە سەرە وەیە و حەوت چراى لە سەرە و هەر چرا یەکیش حەوت لولەى هەیە و لەکەنارێشى دو دارى زەیتون هەیەکە یەکیان بە لاى راستى رۆندانەکە وئەوى تریشان بە لاى چە پیەوەیەتى.)

یەکێ‌ترکۆشاوەکە لەم مەسەلە قورئانەدا لە روانگاى قەندیلى راهیبان دالە تێئۆرى مەسیحىدا شتێک بدۆزێتەوە (ریچارد بیل *Richardbell* ئینگلیسى لاپەرەى ١٣٦ هەر ئەو پەراوەیە، بە ئیشارەت بە میسباح راهیبانى نەسارا کە لە بیاوانا، لەدور روناکى دەدا، ئەمەى لەدیوانى ئیمرو لقەیسى هاوردوە. یُضئُ سَناهُ اَوْ مصابیحُ راهبٍ، امالَ السلیط بالذبالِ المُفَتَّلِ دیوانى ئیمرو لقەیس لاپەرەى ٦٦ چاپى لیدن. هەمو ئەزانین ئەم شاعیرە ناوى ئیبنى حەجەرى ئیبنى عومەرولکەندى یەوئەهلى نەجدە و شاعیرى عەسرى جاهلیە و ١٣٠ ساڵ بەر لە هیجرەت ژیاوە و رایگەیاندوەکەئەم تەمسیلەکە نیسەکانى رۆمى شەرقى کە لە رۆژگارى بیعسەتى رەسولە لەدەشتەکانى شاما زۆر بون دێنێتەوە یاد بەلام ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانەى زانایانى موسڵەى بلاشێرى پایە و مایەیەکى واى نیە، دڵ خۆشکەربێ.

یەکێک لەمە لاکەورەکانى کوردیش بەناوى (مەلا عەبدولکەریم ناودار بە شیرازى) باپیرە گەورەى: (شە پۆل) لە راقە کردنى ئەم ئایەتە نوسیویەتى: (اللە نورالسموات و الارض) واتا: خواى بەرزو بێچون روناک کەرەوەى‌ئاسمانە بەخۆر و مانگ و ئەستێرە و رازێنەرى زەویە، بەدار وگوڵ و ئاووروانگا و جۆگە و شەتاو.هەروا کوتویانە: رازێنەرى ئاسمانە، بەپەرى و سرۆش بە ناردنى پێغەمبەران رێ ئیشاندەرى ئەهلى زەوى و ئاسمانە بە نورى خۆى .. نورى خودا وەحییە و پەیامیەتى (مثل نورە کمشکوة فیها

Dr.Saleh Ebrahimi

مەبەستیش بەو تاقەقیندیلە، کە پلێتەیان تێ خستبێ وهەڵیان گرتبێ و روشنیان کردبێ، بەڵێ مەسەلی قورئان وەکو چرایەکە و تاقی وی‌قیندیل یەتی و ئەو خوێنە رەشەوا، لەدەرونی جەرگدایە وەکو ئەوگرەیە، وا بەسەر پلێتەی چراوەیە.

گەلۆ، چرا کە پێغەمبەرە، کە لەدار و ریشەی ئیبراهیمە **ئەبو بەکر عەتیقی سوراوایی** لەتەفسیری تاهیریدا داستانێکی نێزیک بەوقسانەی نوسیوە و دەڵی کە بولئەحباریش و تویە تی: حەزرەتی محەمەدمیشکاتە و زوجاجە و.میسباحیش دورو نوری نبووەتن، خوانوری ئیمان و بڕواله ناودڵێکادائەنێ کە روناک و بەڕاق بێ، **سۆفییەکان: سەهلی کوڕی عەبدوڵای**، توستەری (شوشتەری) کە لەساڵی ۲۰۰ لەدایک بووە و لەساڵی ○ دا مردووە لە (تفسیرالقرانِ) خۆیدا بەنەقل لەحەسەنی بەسری دەڵێ: **(مثل نورە)** دڵی عارف و زیبای تەوحیدە، چونکا دڵی پێغەمبەران لەوە روناکترە کەبشێ بەم جۆرە نورانەی وێچوێنین، هەرواگوتویەتی: نوری قورئان وەکو چرادانێکە کە چراکەی مەعریفەتە و پلێتە کەشی فەرایزە و رۆنەکەشی ئیخلاسە و روناکی یەکەشی و یساڵە، دیارە هەرچی لەئیخلاس زیادکرێ نوری چراکە زێدەتر دەبێ و هەرچی لەفەرایزیش چاکترئەنجام بدرێ‌رەنگ و بریقەی زیاتر دەبێ.

(عەبدورەحمانی سوللەمی) نوسیویەتی: دڵ و دەرونی عارف وەکو ئاسمانە، هەر وەکوئاسمان بە دوانزە بورجی ئاسمانی راوە ستاوە و نەزمی جیهان راگیر اوە هەرواش تا دوانزە خەسلەت لەدڵی عارفدا پایەدارە، نەفسی ئەو بە نوری عافییەت نورانی‌یە.

روزبەهان بەقلی: نوری خواجێگای دڵە و دڵ عە رشی خوایە قلب المؤمن عرش الرحمن، غایة الامکان فی‌درایة المکان نوسراوی **قدوة المحققین و خواناسان: مەحمود بن خواداد ـ ی شنۆیی** کەلە سەتەی ۶ و ۷ی مانگیدا ژیاوە یا مەجموعەی ئاساری فارسی لاپەرەی ۲۶ چاپی ۱۳۶۸ هەتاوی.

خواجەعەبدوڵاهی ئەنساریش نوسیویەتی: نور هەندێکیان زاهرن و هەندێکیشیان باتینن، بۆنوری زاهری خوا فەرمویەتی: **(جعلنا سراجا وهاجا)** بۆ نوری باتینیش فەرمویەتی: **(فمن شرح‌الله فهو علی نور من ربە)** نوری زاهیر نوری مانگ و

Dr.Saleh Ebrahimi

ڕۆژە، نوری باتینیش نوری تەوحیدو ماریفەت، نوری **مانگ و ڕۆژ ئەگەر چی جوان و** خوشیکن بە لاّم ڕۆژێک بە کوسوف و خوسوف دەگیر درێن بە لاّم ڕۆژی ماریفەت ماریفەت و نوری تەوحید کەلەریشە و ناخی دلّ دەدا و ئەروێ، هەرگیز کوسوف و خوسوف بۆنیە و تاریکدا نایێ خۆر هەلاتێکە بێ غوروب، کەشفێکە بێکوسوف و ئیشراقێکە، لەپلەی ئەوین و ئیشتیاقدا(**ان شمس النهار تغرب اللیل و شمس القلوب لیست تغیب**) حوسەینی کوری مەنسوری هەلاج شەهید ۳۰۹ی مانگی دەبێژێ: لەکاسەی سەرانوری وەحی هەیە و لەنێوان دوچاودانوری موناجات و لەگوێچگەدانوری یەقین و لەزوانا نوری بەیان و لەسینگا نوری ئیمان و لە تەبیعەت و خۆکردا نوری تەسبیح: (سەبحە) هەرکاتێ یەکێک لە و نورانە گڕبگرێ بەسەر ئەوانی تردا زاڵ دەبێ؟

(**محێدینی عەرەبی**) لەتەفسیر ەکەی خۆیدا دەنوسێ (**اللە نورالسموات والارض**) واتا: نوێنگە ی ئاسمان ڕۆحەو هی زەوییش لەشە، نوریش: بونەوەر و وجودی موتلّەقە، کەگشت بونەوەرانی، جیهان لەسۆینگەی ئەوەوە بونەتە بونەوەر وهاتو نەتە وجود (مَثَل نورە) واتا: سیسفەتی وجودی حەق و زوهوری ئەوە (**کمثل مشکوة فیها مصباح**) ئیشارەتە بۆتاریک و نوتەکی لەشیو نورانی بونی وی بە نوری ڕۆح و گیان. زوجاجەش ئیشارەیە، بە دلّ و دەرونی نورانی عارف و خواناس کە بەنوری ئیشراق وەکو چرا بەگڕروناک بۆتەوە، کەوکەبی دوڕی دلّی عارف و درە و شینە وەی ئەوە، شەجەرەی موبارەکەش: نەفسی قودسییەی پاک و چاکە، کە روناکە. مەولەوی دەبێژێ: (بە رگی ۴ مەثنەوی پەڕەی ۴۲۵ - لە بابەت لاشرقیه و لا غربیه):

قابل تغییر اوصاف‌تن است   روح باقی آفتاب روشن است
اوست بی‌تغییر لا شرقیه   نی ز تبدیل که لا غربیه

و سەبارەت بە واتای (نور علی نور) یش دەڵێ:

نور حسی رو که نورش راکب است   حسرا آن نور نیکو صاحب است
نور حسی میکشد سوی سرا   نور حقش می‌برد سوی علا
نور حسرا نور حق تزیین بود   معنی (نور عَلَیٰ نور) این بُود

الله نورالسموات والارض: دە توانین بێژین مرۆڤ بە هۆش بێ و دلّی لای خوابێ

Dr.Saleh Ebrahimi

دەبێتە میشکات کە لەودا شوشەیەک هەیە کەلە و شوشەدا چرایەک هەیەکە نوری خوایەو دڵ دوای کرانەوە وەکو ئەستێرەی دوڕی لێ دێ و رون دەبێتەوە، لەنوری داری مدفەرک و موبارەکەی، پرسود بونی ڕۆحانێتی یادو زیکر خوایە. کە نەلە خۆر هەلاتەوە یەو نەلەخۆراواوەیە. بە ڵکو لەرێگای دڵ و دەرون کە نە خۆر هەلاّتی یە و نە خۆراوایی یە ئاشکرادەبێ (**و لولم تمسسه نار**) واتا: ئەگەر دڵ لەیادی خوا غافڵ نەبێ کە بە پێی: (**وَمَنْ یَعْشُ عَنْ ذِکْرِالرَّحْمٰنِ نُقَیِّضْ لَهُ شَیْطٰاناً فَهُوَ لَهُ قَرِینْ**) سورەی ۴۳ (زوخروف) ئایەی ۳۶ دبێتە هۆی نێزیک بونەوەی شەیتان کە لە ئاگرە (**نور علی نور**) لە نور و تیشکی ئەو زیادە دەبێ تاهەموی دەبێتەنورو تێریژ و خۆر،روناکایی، بە واتایێ تر ئەورۆنە هەمیشە نوردەها وێژەیێ: ئەگەر چی ئاگریشی: نەگاتێ: کە ئاور هۆی نور و روناکایی یە: واتا: لەدڵ و هەناو پەیتا پەی تاگرِی نور و تیشک هەڵدە ستێ و نور دەداتەوە و ئەم شوشە بلورە: (**فی بیوتٍ اذِنَ اللّٰهُ اَنْ تُرفعَ و یُذکَر فیهااسمُهُ**) چونکا مرۆڤی دەرون نورانی خەریکی خواناسی و خوادۆزی یەو لەیادی خوا دایە، جا لەبەر ئەمە سربتەدای مەحزوفێ کە (فی بیوت) دەبێتەخەبەری، ئەگەر (هذه الزجاجة) ... مەبەست لەبیوت لەشی مرۆڤە، چونکا ئەونە نورانی یە، کەهەمان عالەمی میسالە، کەلەخانو پنجەی لەشی دایە. ئەگەر موبتەدای حەزف کراو (هذهالمشكوة) بگرین ئەشێ مەبەست لە (بیوت) مەقامی خەلوەت بگرین واتا: ئەو دڵە نورانی یە، کە لەدەرونی ئە و نور دێتەدەر، هەر ئەو مەقامە پاک و خەڵوەتی دڵ و دەرونە. بۆ بەیانی: مَثَل نوره) شی دەفەرموێ: (**یسبح له فیها بالغدو و الآصالِ رجالٌ لاتلهیهم تجارة ولا بیع عن ذکرالله**) واتا: مرۆڤ گەلێک هەن کەلە و خانوچکەدا هەر کەرەبەیانیان بولێڵە و شەونیوەشەو، یادی خوا دەکەن و کرێن و فرۆتن و بەرژەندی ئەم جیهانە ئەوان لەخوا دورەوەناخا.

سەرچاوە:

تەفسیرالمصحف المفسر دوکتور فەریدوەجدی

* تەفسیری مەفاتیحالغیب:(تەفسیری کەبیر نوسراوی ئیمام رازی.

* الاتقان فی علومالقرآن: جلالالدین سیوطی.

Dr.Saleh Ebrahimi

* استعارات قرآنی: دکتر صباح
* تەفسیری مراغی: احمد مسطفی المراغی.
* دایرةالمعارف مذاهب (انسیکلوپیدیای مذاهب)
*تەفسیری فی ظلال القرآن : سیدقطلب.
* تەفسیری جواهر ناودار بەتەنتاوی ج ۱۲ لاپەرەی ۱۳ و ۲۵ و ۴۹ چاپی میصر.
* منظومەی حاج ملاهادی سبزواری لاپەرەی ۷ و ۳۰۶
* تەبیعیات، نجات شیخ ابوعلی سینالاپەرەی ۷۴ و ۲۶۹ چاپی مصر.
* تنزیةالقرآن عن‌المطاعن: قاضی‌عبدالجبار معتزلی لاپەرەی ۲۵۲.
* مشکات‌الانوار: ئیمام محمد غزالی.
* شرح اشارات ج ۱ لاپەرەی ۵۳ چاپی مصر.
* الاشارات و التنبیهات ج ۱ لاپەرەی ۱۵ چاپی مصر ۱۳۲۵ هـ
* تەفسیر بیضاوی ج ۴/ ۴۰۰.
* تەفسیرِ تەبەری ج ۱۸ لاپەرەی ۱۰۷ و ۱۰۴.
* دیوان امرؤ القیس لاپەرەی ۶۶.
* تەفسیر ابن کثیر ج ۶ لاپەرەی ۱۲.
* کشف‌الاسرار ج ۸ لاپەری ۷۳۰ (تفسیر ابوالفضل میبدی ناودار بە تەفسیر خواجە عبدالله انصاری.
* مقدمەی کتابِ‌المصاحف طبع ارتور جفری ۶۵ و ۱۵۰.
* تەفسیر محی‌الدین عربی.
*المعجم المفهرس للقرآن لاپەرەی ۷۲۵
* امثال‌القرآن الماوردی.
* تاریخ قرآن نولد شوالی.
*بلاشر: ترجمەی قرآن بنقل لە کلرمون گانو.
* تەفسیر ئەلمەنار: محمدرشید رضا تقریرات - درس شیخ محمد عبده.
* تەفسیری قورتوبی الجامع لاحکام القرآن : محمداحمد الانصار القرطبی بیروت ۱۹۶۵

* تەفسیر روح‌المعانی: علامه شهاب‌الدین محمود آلوسی.
* امثال‌القرآن ابوعبدالرحمن .
* تەفسیر کەشاف ابوالقاسم محمود زمخشری.
* الحواشی المدینة: شیخ محمد سلیمان کوردی مدنی
* تاریخ قرآن هیرشفلد.
* تەفسیر لباب الالباب خازن.
* دائرةالمعارف الاسلام (انسیکوپیدیا اسلام).
* المستقصی فی‌الامثال.
* تەفسیر روزبهان (عرایس البیان).
* تعلیقات فی‌القرآن: علاّمه عبدالکریم ناو دار بەشیرازی.

ئەم وتاروتەفسیری ئایەی نورە لە ژمارەکانی ٦٤ و ٦٥ و ٦٦ و ٦٧ گۆواری سروە سالی حەوتەم چاپی ناوەندی بلاّوکردنەوەی فەرهەنگ و ئەدە بی‌کوردی صەلاحەدین ئەیوبی سالی ١٣٧٠ ی‌هە تاوی، بلاّوکراوە تەوە بە لاّم بداخەوە هەلّەی چاپی زۆربو، کاک ئەحمەدشەریفی ئافەرین نامەیەکی لەسەر نوسیوە و لە روژنامەی حەوتانەکەلە تاران چاپ دەبیٚ لەژمارەکانی ٤٠٩ و ٤١٠ سالّی ١٠ ئابی ١٩٩٢ زاینی بلاّو کراوەتەوەو بەکورتی بە مجورەیە:

وەرگیٚران ورافەکردنی قورئانی پیٚروز بەزمانی کوردی، لەنا و کوردان کاریکە تازە.

دوکتور کامران بەدرخان لەساڵەکانی (٤٠)ی زاینی لەشاری شامی سوریە مانگنامەی (رۆژانوێیی) بەزاراوەی کرمانجی و پیتی لاتین دەردەخست، لەوان سالاّن دا دەکەویٚتە سەرئەم ئەندیٚشەیەکە بە شیٚک لەقورئانی پیرۆزیش بکاتەکوردی و لەلاپەرەکانی رۆژانوێ دا بلاوی بکاتەوە و ئەم کارەشی ئەنجام دا و بۆهە وەلیٚن جار، لەمیٚژوی کوردستان و ئیسلامدا، چەندسوریەکی لەقورئانی کەریم، وەرگیٚرایە سەر زاراوەی کرمانجی ولەلاپەرەکانی گۆفاری رۆژانوێ چاپیکردکە بەناوی (تەفسیری قورئانا پیرۆز) بلاّو بوەوە.

پاش ئەم کارە بەنرخ و بەجیّ یەی رەحمەتی کامران بەدرخان، زۆر کوردی تر خۆیان لەقەرەی رافەو وەرگێرانی قورئانی پیرۆز دا و سورەکانی قورئانیان بەهەر دو زاراوەی سەرەکی (کرمانجی سەرو و کرمانجی خوارو)

بەڵام رەنگە ئاخرین کارێکی کەلەم مەیدانەدا کرابیّ، کارەکەی مامۆستا دوکتور مەحمەد سالحی ئیبراهیمی بیّ کە ئایەتەکانی کردوّتە کوردی و لێکیداوەتەوە، هەڵسەنگاندنی ئایەی نوری بە شێوەی لێکولینەوەی زانستی کە لە ژمارەکانی ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷ گۆفاری سروەدا بلاّو کراوەتەوە.

مامۆستا حاجی مەلاساڵەی ئیبراهیمی (شەپوڵ) یەکێک لەو نوسەرە کوردانەیە، کەچەندین ساڵە خەریکی خزمەت بە فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی یە و لەم رێگا یەدا زۆر هەنگاوی بەکەڵک و سودمەندی هەڵگرتووە و خزمەتێکی باش و بەرچاوی بە کتێبخانەی نەتەوەکەی کردووە، کەلەمبوارە دا ئاخرین کاری مامۆستاحاجی مەلاساڵەرافەکردنی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆزە بەتەواوەتی کە بە شێوە یەکی زانستیانە ئەنجامی داوە و ئێستا لەدار القرئان لەژێر چاپ دایە.

هەروەک عەرزم کردن، بە شێک لە رافەکردنەکەی سورەی نورە لەگۆفاری سروەدا بلاّو کراوەتەوە.

وە رگێران ورافەکردنەکەی مامۆستا حاجی مەلاساڵە بەراستی بە شێوە یەکی زانستی، عیلمی ئەنجام دراوە و بەزمانێکی کوردی زۆرسادە و ساکار، ئایەتەکانی لێکدا وەتەوە ئەم کارەش کرنگیی یەکی زۆری بۆ فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی، هەیە و ئەو کەسانەی کە دەیانە ویّ لە فەرمو دەکانی یەزدانی مەزن بەکوردی حاڵی بن، بەراحەتی دەتوانن سود لەم کارە گرنگەی حاجی مەلاساڵە وەربگرن.

حاجی مەلاساڵە ئایەتی ۳۵ی سورەی نور بەم جۆرە رافەدەکا:

خوا نوری ئاسمان و زەوینە، مەسەلەی نوری خوا، وەکو چرا دانێکە کە لەوا چرایەکی (پڕ نور) هەبیّ. ئە و جرایەش لەناو جوبابیک (رو پۆشی چرا، لەشوشە یابلور) دا بیّ، حوبابێکی بیّ گەرد وگرشەدار، وەکو ئەستێرە یەکی ورشەدار ئەو چرایە بە رونێک روناک ئە بیّ وگر ئەگریّ کە لە زیتونێکی پرپیت و بەرەکەت گیراوە، کە نە خۆر هەلاّتی یەو

نه خوّر ئاوایی یه (روّنه که ئه‌و نه بیّخوش و بالأوته و پاکه) نیّزیکه بیّ ئه‌وه‌ی ئاگری بگاتیّ، گربگریّ و بایسییّ نور له‌سه‌ر نوره (تیرّیژوتیشک به سه‌ر تیشک‌دا تیرّیژ ده‌ها ویّ)

هه‌رکه‌سیّک خوا بیه‌ویّ، به‌ره‌ونوری خوّی رێنوێنی و هیدایه‌تی ئه‌کا، خوا ئاگای له‌هه‌مو شیّک هه‌یه.

(ئه‌م چراپرتیشکه) له‌ناو خانو به‌ره‌گه‌لیّک دایه که خوا ئیجازه‌ی داوه دیواره‌کانیان به رزو بلّیند بکرێته‌وه (تادزوچه‌ته و جه‌رده‌په‌ی پیّ نه‌بات).

مه‌لا ساڵه، له‌لاپه‌ره‌کانی (۱۱-۱۰)ی سروه‌دا، واتا و مانای و شه‌ی نوری له‌روانگه‌ی قورئانی پیروّزه‌وه به‌شیّوه‌ی ته‌فسیری قورئان به قورئان لیّکداوه‌ته‌وه و زوّر به‌وردی له‌وشه‌که‌ی کوّلیوه‌ته‌وه، ره‌نگه‌ئه‌وه ته‌نیا رافه و وه‌رگیّرانی قورئانی پیروّزبیّ، به کوردی که رافه‌که‌ی به شیّوه‌یه کی عیلمی و زانستی یه‌که په‌رژاوه‌ته سه‌ر لیّکدانه‌وه‌ی ماناو واتای و شه‌گه‌لی قورئان.

به‌شی دوه‌می‌رافه‌ی سوره‌ی نور و ئایه‌ته‌کانی له‌ژماره‌ی ۶۵ی گوّفاری سروه‌دا بلاّو بوّته‌وه، له‌وبه‌شه‌ش‌دا، حاجی مه‌لاساڵه هه‌میسان، له‌سه‌ر رافه کردنه که‌ی ده‌روا و بیرو بروای زانایانی ئیسلامی له‌م باره‌وه لیّکده‌داته‌وه و ده‌نوسیّ:

هه‌ندیّ وتویانه مه‌به‌ست هه‌مان نوری رێنوێنی و هیدایه‌ته که خواله ناو دلّ وده‌رونی خودان بروایاندا گیرساندویه‌تی.

هه‌ندیّکیش ئه‌وه‌یان به‌واته‌ی قورئان گرتووه که‌له‌ناخی دلیّ مروّف نور و تیرّیژ ئه‌هاویّژیّ...

حاجی ماموّستا مه‌لا ساله، دریّژه‌به‌رافه کردنی ئایه‌ته‌کانی سوره‌ی نور ده‌دات و به‌شی سیّ یه می ئه‌م و تاره گرنگه‌ی له ژماره‌ی ۶۶ سروه‌دا چاپ کراوه، که له به شی لیّکدانه‌وه‌ی و شه‌پیروّزه‌کانی (میشکات، زجاجه: مصباح شه‌جره‌و زیّت) دا ده‌نوسیّ:هه‌ریه‌که له‌وپیتانه، ئاماژه کردنیّکه بوّیه‌کیّک له‌و حه‌واسه، قه‌وه‌ی حه‌ساسه به‌میشکات ناوبراوه که جیّگای چرادانه و روی له‌شتانی زاهیره ئه‌وانه، رو ناک ده‌کاته‌وه تاهیزه‌کانی‌تر ئه‌وانه ده‌رک بکه‌ن.

قەوەی خەیاڵییەش بە (زجاجە) ناوبراوە، تا سووەری مودریکات لەهەر لایەکەوە دەرک بکاو ئەوانەش بە ئەنواری عەقڵی روناک بکاتەوە

قەوەی ئاقیلەش بە (مصباح) ناوبراوە کە ئیدراکات کوللی و مەعارفی ئیلاهی لەناو دڵ و دەرو نارون هەڵ بکا.

قەوەی موتەفەکیرەیش بە (شەجەرەی موبارەکە) ناوبراوە، چونکائەگەرلە... ئەعرازی جسمانی خاڵی بێ، نەشەرقی و نەغەربی دەبێ

قەوەی قودسی یەی ئیلاهیش بە (زیت) ناوبراوە، کەلەبەر بریقە بریق و بێ گەردی، بێ ئەوەی ئاگری، فێرکردن و بیرکردنە وەی پێ بکا، لەخۆوە نور ئەفشانی دەکاو دەست دەکا بە نور دانەوە و تیرێژ هاویشتن، هەروا دەڵێن کەئەم ئایەتە، تە مسیلێکە لەقەوەی عاقیلە، لەسەر پلەو پایەکانی وجودی خۆیدا، کاتێ بە زانستی زەرو ری بنەخشن و هەستی پاژەو جوزیی بۆدەست بدا وەکو ئاوێنەی لێ دێ کەوا مەبەستی نەوزەری تێدا دیاری دەدا، سائەگەر پلە و پایەی زانست ئەوی بۆلای تێفکرین را بەری ...

سەر زمانی کوردی.

محەمەد صالح ئیبراهیمی محەمەدی: (شەپۆل) ئەم کتێبانەی نوسیوە:

١-دین وئەدەب چاپی ٢٨/٦/١٣٦١هـ تاران.

٢-کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی نەو رۆژی ٥٩و ١٣٦٠ هـ-تاران.

٤-باوی کۆمەلایەتی ومێژویی... چاپی نەو رۆژی ١٣٥٧هـ-تاران کەئێستابەناوی باوی کوردەواری بۆجاری دوەم لەبن چاپدایە.

٥-بەرگی یەکەمی زانایانی کورد... یاگەنجینەی فەرهەنگ و زانستچاپی ١٣٦٤ تاران.

٦-تەفسیری سورەی فاتحةالکتاب چاپی ١٣٦٦هـ

٧-نۆ ژمارەکۆوار بەناوی گرشەی کوردستان، کە، یەکەم ژمارەی لە ١/٣/١٩٨١ زلەتاران بلاوکراوەتەوە.

٨-ئینسان وبڕوا: (وەرگەراوەیە) چاپی ١٣٦١ هـ تاران.

٩-شارەمێش هەنگوین تەرجەمەی سورەی موبارەکەی نەحلە، وەئەم کتێبانەشی ئامادەی چاپن.

١-تەفسیری قورئان تەرجەمەلەروی المصحف المفسر نوسراوی فەریدوەجدی لەئەوەلی قورئانەوەتا ئاخرین سورەی قورئان.

٢-بەرگی ٢و ٣و ٤و ٥ زانایانی کورد.. یاگەنجینەی فەرهەنگ وزانست.

٣-نویژ بە فارسی وبەکوردی.

٤-عیلمی کەلام.

٥-شەرحی حالی حەزرەتی محمد (د-خ)وخولەفای راشیدین بەکوردی و بەکورتی.

٦-شەرحی حالی ئیمامی شافعی، حەنەفی، مالکی، حەنبەلی، ماتریدی و عقایدی فقهی ئەوان.

٧-حەزرەتی شێخ عوبەیدیلای نەهری، قدس سره العزیز.

٨-تەرجەمەی ئایاتی مونتە خەبەی قورئان.

Dr.Saleh Ebrahimi

٩ـ حەزرەتی ئیمام شافعی و بیروڕای فقهی و ئوصولی ئەو پێشەوایەو دابو دەستوری نوێژ بەپیێ فِقْهِ ئەو زاتە، بەوێنەی کتێبێک کەبەوێنەی وتاریش لەرۆژنـامەی شەهـادە ی کوردی بلاّو کراوەتەوە لە ژمارەی ٢٢٣ تا ٢٢٨.

وێنەی بیبلۆگرافی یاکتێب ناسی نوسراوەکانیش بەم جۆرەن: ژیناوەری زانایانی کورد لەجهانی ئیسلامەتی، یاگەنجینەی فەرهەنگ وزانست:

کەشەرحی گەورە بیاوان ونوسەران وشـاعیرانـی کـوردە، بەزمـانی کـوردی: وەکـو: مەولانا خالد شارەزوری، شێخی ئیشراق و بیرو ڕای ئەو لەبابەت فەلسەفەی ئیشراقەوە، غەوثی گەیلانی، حەزرەتی شێخ‌عوبەیدیلانەهری، سەید طەی شەمزینی عەبدولقـادر: عەوثی ثانی، مەلا ئەبو بەکری موصەنیف ـ حوسێن حُزْنی ـ مەلاعەلی تورجان، دوکتور کامران بەدرخان ـ ئەحمەدی خانی ـ حاجی قـادری کـۆیێ ـ مـەلای جـریزی ـ حـاجی خەلیفە مەلا محەمەد: (بەها) موفتی زەهاوی، وەفایی ـ میرزا عەلی قازی، نورنیساخانم، دارە مر واری یا شجرةالدر ـ مەلا محەمەد قـزلجی، مـەلا رەحمـانی پێنجوێنی ـ بـەدیع الزمانی کوردستانی، عەلامە شەعیدنورسی، بێسارانی، مەحوی ـ زەیوەر ـ حەریق ـ فەقێ تەیران، عەلی تەرموکی، ئـامێدی، مـەجدی، مـەستورە، نـالی ـ عـەلامەعەبدوڵلابێتوشی عەلی ئەصغەری کوردستانی ـ پیرە مێرد ـ تاهیربەگ ـ گـیوی موکریـانی ـ ابـن‌الحـاجب شارەزوری، صەیدی هەورامی، ئەمینی ئەودالّ، ئیبنوجەنی ـ عەلامە کەماڵەدین‌وزانایانی شارەزوری وئامێدی، ئیبنو صەلاح ـ خازنی ـ عەبدوالرحیم مەولەوی، عەلی حـەریری، مـەلاخەلیلی سـیرتی، شـیخ یـوسف ئـوغلو، دڵـدار ـ قـاناتی کـوردۆ، شـامیلۆف، رەشیدیاسەمی

عەلی سیاباندۆف ـ مەلا مەحمودی بایەزیدی سلطان العرفا: حاجی سەید عەبدولاّ گەیلانی زادە ـ سالم سنەیی، شێخ رەزاتاڵەبانی ـ گـۆران، حـەمدی ـ مەلایەحیـامزوری، شێخ عەبدورەحمان روژبەیانی، شێخ سەعیدی پیران، شێخ مەحمودی ئەمر ـ بەدرخان، شێخ سەلام بارزانی ـ عەزیزخان سەرداری بۆکان ـ کوڕی خەلەکان ـ ئەبوفیدای ئەیوبی،

Dr.Saleh Ebrahimi

شێخ نورەدینی بریفکانی ـ باباطاهری عوریان ـ مەلاپەرێشانی لور ـ شێخی شەرقاوی.

بەرگی یەکەم چاپخانەی مەهارەت ـ تاران ـ لە ساڵی ١٣٦٤ هەتاوی لەچاپ دراوەو ٨٨٦ لاپەڕەیەو بەزمانی کوردی یە.

هەر لەباسی فەلسەفەی ئیشرافەوە تادەگاتەباسی فەقێیەتی و ئەدەب و فقەاللغەو کەرت کردنی واژەو واژەنامەکەی پڕو تەژی یە لەمەبەستی زانستی و لێکۆڵینەوەو وردەکاری عیلمی جوان و رازاوە.

باوی کوردەواری:

چەن مەبەستی جیاجیایە بەزمانی کوردی وەکو: بەهاری ئازادی، نەورۆز، کوڵەچوارشەمە، هەتەرێ ومەتەرێ، کۆسە، میرمیرین، سیانزەبەدەر، داب و دەستوری فەقێ یەتی، بەیت وباو، لێکۆڵینەوە، چریکەی شەو یاروشەو بۆوچەن چیروک ومەبەستی مێژویی، وەکو مێژوی هۆزی شوانکارە، چاپخانەی جەواهیری ـ تاران ـ چاپی ساڵی ١٩٨٠ زاینی، دوسەت وحەوت لاپەڕەیە.

١ـ پەند یا ئەمساڵی قورئان؛

ئەم کتێبە پڕ پڕە لەمەستی جوان و وردی کەلامی و کۆمەڵ ناسی و علمی وفەلسەفی و دینی و ئەخلاقی، لە بابەت واتای ئەمسالی قورئان و بەراورد کردن لەگەڵ چەن پەندی کوردی و تەفسیری چەن ئایەت بە شێوەی تەفسیری مەوضوعی، فەلسەفەی چاوە دێری گشتی، واتا کردنی ئایەی نور بەشێوەی وردی زانستی و دەر برینی بیرواری زانایان لەو بابەتەوە، بڕواو ئیمان و زانست و عیلمی کەلام، کەلەچاپخانەی: مەهارت ـ تاران، چاپی یەکەم، ساڵی ١٣٦٢ هەتاوی لە ٢٧٨ لاپەڕە لەچاپ دراوەونرخی ٣٥ تمەنە، بەزمانی کوردی نوسراوە.

٢ـ کوروکاش یا مێژوی موکریان:

لەبابەت مێژوی مەهابادو مەڵبەندی موکریانەوە بەزمانی کوردی باس دەکاو لەچاپخانەی پیروز ـ تاران چاپی یەکەم ساڵی ١٣٦٦ هەتاوی لە ٢٩٨ لاپەڕە لەچاپ دراوەو

Dr.Saleh Ebrahimi

نرخی ۸۹ تمه‌نه.

۳ـ کۆزانی فه‌رهه‌نگی زمانی کوردی؛

برێ له‌بابه‌ت باوی کورده‌واری و فۆلکلور: خه‌ته نه‌سوران و ژن هێنان و داب‌و ده‌ستوری مه‌رو مالاّت به‌خێو کردن و هۆزه‌واری و یه‌کتر ناسینه‌وه به‌کوردی قسه‌ده‌کا- چاپخانه جواهیری ـ تاران ـ له سالّی ۱۹۶۱ زایینی له ۱۱۲ لاپه‌ڕه له‌چاپ‌دراوه ونرخی ۱۵ تمه‌نه.

۴ـ گرشه‌ی کوردستان؛

کۆواری گرشه‌ی کوردستان ژماره‌ی یه‌که‌می له ۱۹۸۱/۳/۱ زایینی بلاّو کراوه‌ته‌وه‌وتا نۆ ژماره‌ی لێ چاپ‌کراوه وبه‌وێنه‌ی کتێب له‌یه‌ک به‌رگدا کۆ کراوه ته‌وه، ئه‌م کۆواره‌زیاتر به‌ئه‌ده‌ب و وێژاوه‌ری و هۆنه‌وچریکه‌و فۆلکلورو باوی کورده‌واری و فه‌رهه‌نگ گرینگی داوه‌و جوان و پڕه له‌مه‌به‌ستی جوان جوان.

۵ـ دین و ئه‌ده‌ب یاقسه‌ی دابێژ راوی پاراوی زوانی کوردی:

هه‌ندێ مه‌به‌ستی‌دینی یه له‌بابه‌ت (شوراو اولی الامر)کارو عه‌داڵه‌تی کۆمه‌لاّیه‌تی، مافی ژن و بانگ کردن بۆیه‌کیه‌تی و شیرین زمانی و زمان و خوێندن و صه‌برو دین و ئه‌ده‌ب‌و جه‌بروئیختیارو نزولی قوڕئان، هیدایه‌ت، ڕۆژوگرتن، به‌زمانی کوردی قسه ده‌کاو له‌په‌ڕه‌ی ۱۶۱ تا ۲۴۳ ته‌فسیری سورته کورته‌کانی قوڕئانی پیرۆزه به‌کوردی یه‌و له چاپخانه‌ی ئارمان ـ تاران له‌سالی ۱۳۶۲ هه‌تاوی چاپ‌بووه‌و ۲۵۳ لاپه‌ڕه‌یه‌و نرخی ۳۵ تمه‌نه.

۶ـ ته‌فسیری فاتحة‌الکتاب به‌کوردی؛

ئه‌م و توویژه له ڕوژنامه‌ی شه هاده‌ی کوردی سالی ۶ ژماره‌ی ۲۸۲ در ۲۶ سپتامبر ۱۹۸۹ ی زایینی و ۴ی ره‌زبه‌ر (به‌ران)ی ۲۶۰۱ک و ۲۵ سه‌فه‌ری ۱۴۱۰ی مانگی و ۴ ی میهری ۱۳۶۸ی هه تاوی له‌گه‌ڵ وینه چاپکراوه.

بیلوگرافی یاکتێب ناسی ؛

Dr.Saleh Ebrahimi

* **ناوی کتیب:** تەفسیری فاتحة الکتاب بە کوردی.
* **نوسە ر:** محەمەد صالح ئیبراهیمی محەمە دی (شەپۆل).
* **ناشر:** بە هە وکاری معاونت بین‌الملل تەبلیغاتی ئیسلامی ئێران.
* چاپی یەکەم سالی ١٣٦٧ هەتاوی.
* تاریخی ئینتشار: ١٣٦٧/٨/١٤ هەتاوی.
* جیگای بلاوکردنەوە، تاران
* تیراژ ٥٠٠٠ دانە

* لەم پەراوەدا بیرو رای زانایان و تەقسیم بەندی تەفسیر زانانلە بابەت زانستی کەلام دا، تییداگو نجاوەو زۆر بەوردی قسەی لیکراوەو تائیستا سورەی حەمد بەم شیوە زانیاری یانە ئاوا جوان و عیلمی واتا نە کراوە.

لە ئاخر یشدا لە بابەت بیژەی قورئان بە شێوەی فقەاللغە زۆر زانایانە قسە کراوە و بیرورای ئیمام شافعی فەرا، ئەبو حەسەن ئەشعەری و پەیرەوانی ئەو، ئەقیدەی زجاج، لحیانی و دوکتور صبحی صالحی تیدا خونجاوە وکەمیکش لەبابەت مەسەل و چریکەی حەی بنی‌یەقطان (زیندوی بیدار) زور پرواتایانە قسە کراوە.

بنام خدای دانا و توانا

فاضل و محقق محترم جناب آقای محمد صالح ابراهیم محمدی (شەپۆل) موضوع / کتاب (تەفسیری فاتحة الکتاب).

با عرض سلام و آرزوی موفقیت بیشتر برای آن محقق فرزانه، به استحضار می‌رساند که کتاب فوق‌الذکر را، که به زبان کردی نوشته‌اید، با علاقه و اشتیاق مطالعه نمودم.

چون کتاب مذکور برای اینجانب بسیار جالب بود لازم دانستم که بصورت اجمال و در چهارچوب تشخیص‌های خود نظر خود را راجع به آن، بشرح ذیل به عرض برسانم.

۱ـ چون تا جائی که بنده اطلاع دارم، این اولین باری است که یکی از سوره‌های قرآن

Dr.Saleh Ebrahimi

مجید، به زبان کردی بصورت یک کتاب مستقل تفسیر شده است، لذا کاری است کم‌نظیر و ابتکاریست جالب.

۲ـ از اینکه به زبان کردی حالت عرفانی می‌بخشد، قدمیست بسیار بدیع در احترام به زبان مادری نویسنده کتاب، که قابل تقدیر است.

۳ـ در مقایسه این کتاب با سایر تفسیرها یا ترجمه‌های دیگر قرآن مجید به زبان کردی، این کتاب بسیار مدرن نوشته شده است و برای خوانندگان این عصر بسیار پرکشش است.

۴ـ مسئله بسیار مثبت در تدوین کتاب این است که در تفسیر سوره مبارکه مذکور، نظر صاحبنظران مشهور را نیز عیناً درج فرموده‌اید از قبیل: زمخشری، فخرالدین رازی، محمد غزالی و غیره. که حالت استناد بیشتری به کتاب می‌دهد.

۵ـ مهمتر از همه نکات فوق‌الذکر این است، که افرادی که زبان عربی بلد نیستند و کردی بلدند، می‌توانند با سهولت این کتاب ارزشمند را بخوانند و در رابطه با شناسایی با مذهب خود، که اسلام است، از راهنمایی‌های ارزشمند آن بهره‌مند گردند.

در خاتمه امیدوارم که در خلق این قبیل آثار گرانقدر بیش از پیش توفیق حاصل کنید.

ارادتمند ـ حسن صلاح (سوران)

تهران ۱۳۶۷/۱۰/۱۱

ارادتمند ـ حسن صلاح (سۆران)

* * *

Dr.Saleh Ebrahimi

بیرورای تەفسیرزانانی قورئان

ئەبوحەفس عومەر بن عەلیبن عادڵ حەنبەڵی دیمەشقی کە لە ٨٨٠ مانگی بە دوامردوە. لە تەفسیری ١٨ بەرگی خوێدا بەناوی لوباب لە عولومی کتێبدا، وتویەتی: موجاهید **لەئیبنی عومەری بیستووەکە مرۆیێ لەکورد ـ ی** فارس ئاماژەی بە سوتاندنی ئیبراهیم کردوە. ئیبین عادلیش بە نەقڵ لە ئیبی جەریح ناوی ئەو مرویەی بە ٢ جۆر (هرین و هنرین) نوسیوەو بە یەکەم کەسی زانیوە کە مەنجەنیقی سازداوە. ئیبنی عادڵ نمرود بە شای سائیبین و بە خەڵکی بابیل: خاکی کوفە یا کێوێ بەناوی سەرکەشتی لە نەهاوەند (: نوحاوەند) داناوە ـ بڕوانە بەرگی ۴ پەڕەی ١٣٧ تا ١٣٥ کتێبی کۆمەڵە و تاریێ وارگەو زانایانی کورد (شەپۆل) ـو خاوەنی ئەم تەفسیرە، لە بابەت ئازەرەوە (اذ قال ابراهیم لأبیه آزر ـ ئایەتی ٧۴ سورەی ئەنعام) و تویەتی: (: ئازەر وەزیری نمرود بووە (بەرگی ١١ پەڕەی ١٥٠). قورتوبی ئەندەلوسی: عەبدوللا محەمەدبن ئەحمەد ـ ی ئەنصاری کە لە ٦٧١ مانگی مردوە، لە تەفسیری ٢٠ بەرگی خوێدا، بەناوی جامێعی بۆ ئەحکامی قورئان، دەڵێ: (روی‌ان قائل هذه المقالة هو **رجل من الاکراد** من اعراب فارس ئەی من بادیتها و هەروا رای گەیاندوە کە ئیبنی عومەر و موجاهید و ئیبنی جەریح ناوەکەیان بە (هیزری) ناو بردوەو بە مەنجەنیق سازدانی زانیوە (قورتوبی بەرگی ١١ پەڕەی ١٣٨). قورتوبی دەڵێ (ئازەر باوك یا مام و ئاپی) ئیبراهیم بووە و (پیێ) بۆتە (بێ) و ئازەری بە (بوت) واتاکردوەو ناوی باوکی (تاروخ) بووە. (بڕوانە بەرگی ٧ پەڕەی ١٠). شەمسەدین محەمەدبن ئەحمەد شێربێنی ناودار بە خەتیبی شێربێنی کە لە ٩٧٧ مانگی وەفاتی کردوە، لە تەفسیری سیراجی مونیر ـ ی خویدا، نەخش و **رۆڵی کوردانی نیشان** داوە و دەڵێ: (**هذا رجل من الاکرادی** و تویانە ناوی (هینون) ە ـ بڕوانە بەرگی ۴ پەڕەی ١٨۴. خەتیبی شێربێنی هیجرەتی ئیبراهیمی **لەکۆیی** بۆ حەران، زانیوە (بەرگی ۵ پەڕەی ٧٣) نوسەر هەروا، ئیبراهیم ـ ی بەخەڵکی شوشی ئەهواز، داناوەو

Dr.Saleh Ebrahimi

لەگەڵ باوکیدا لە شوشەوە چوونەتە بابیل (بەرگی ۱ پەڕەی ۱۲۰)، ئیبراهیم (: بلە)ی بەواژەیێ **کوردی** فارسی داناوە. عەبدورەحمان بن محەمەدبن مەخلوف ئەبی زەید سەعالیبی (۷۸٦ - ۸۷۵ مانگی) لە کتێبی جەواهیر ـ ی حیسان ـ ی خویدا، لە پەڕەی ۹۲ دا، ئەو **پیاوەی بە کورد، زانیوە**، بەڵام ناوی نەبردوە. بەغەویش لە تەفسیری لیبابو تەئویل لە نیشانەکانی تەنزیلدا لە رافەی ئایەتی ٦۸ سورەی ئەنبیا بەریوایەتی ئیبنی عومەر، بەڵگەی هاوردوە و رایگەندوە: کە ئەو **پیاوەکورد**، بووەو ناویشی (هیزن) بووە و تەفسیرەکانیش ئەو شوێنەیان بە **(کۆیی)** داناوە. ئەبوحەسەن عەلی بن محەمەد بن ئیبراهیم بن عومەر شێخی خازین لە لوبابی تەئویلدا لە بەرگی ۵ پەڕەی **۳۴** دا، دەڵێ **(هذا رجل من الاکراد** قیل اسمە (هیزن)، لە تەیسیرو لەتیفی مەنان نوسراوە، ئەو رەحمان بن ناسر سەعدیش **بە ناوی کۆیی** ئاماژە کریاوە و لە ئەزوائی بەیان لە ئیزاحی قورئان بە قورئاندا، وتراوە پیاوێ لە عەرەبی فارسی کە **مەبەست لەوەکورد**، بووە (بەرگی ۴ پەڕەی ۳۱۳) کە هەندێ ئەوکوردەیان، بە نمرود و هەندێکیش بە **کوردێ بەناوی هیزان**، ناو بردوە (تەفسیر موقحەماتی ئەقران لە موبهماتی قورئاندا) و نوسەری جامیعی ئەحکامی قورئان، **کوردانی** عەرەبی فارسی و خودی هیزان بە ناوی کەسانێ کە دەسیان لە کاری ئاگرەکەدا هەبووە، باسی لێکردون و خێوی تەفسیری کەششاف نوسیویەتی مەبەست لە پیاوێ لە ئەعرابی **عەجەم، کوردە و** بێژاویش کەخۆی **لەکوردانی ناوچەی** فارسە، فەرمویەتی: مەبەست لە (رجل من اکراد فارس (: هیون)ەو ناوی هیون بووە (بەرگی ۲ پەڕەی ۱۹۵). لە تەفسیری بە حری موحیت دا، نوسراوە ئەوەی ئیشارەی سوتاندنی ئیبراهیم کردوە (نمرود) بووە و کوڕی عەتیەیش نوسیویەتی: **پیاوێ لە کوردانی**، عەرەبی فارس و خەڵکی بیاوان بووە (بەرگی ۵ پەڕەی ۲۳۹) و شیخ محەمەد نەوەوی لە تەفسیری راح لەبید، بە نمرود ـ ی کوری کەنعان یا مرۆیێ **لەکوردانی** فارس کە ناوی (هینون) بووە، یادی لێکردون.

تەبەری روداوی سوتاندنی ئیبراهیم بە ئاگر بە ساڵی ۱۴۷۰ی دوای تۆف و توفانی

Dr.Saleh Ebrahimi

نوح و ٤٣٠٠ دوای هاتنە دنیای بابە ئادەم، داناوە (بەرگی ١ پەڕەی ٣٠. کتیبی مێژوی ئومەم و ملوك، باو باپیرانی ئیبراهیم نەسل بە نەسل دەگەیێنێتەوە، سەر نوح بە مجۆرە: ئیبراهیم بن تاروخ بن ناحوربن ساروغ بن راغوبن فالیغ بن عابیربن شایح بن ئەرفخشد بن سام بن نوح و نوسەری تەجریر و تەنویر، دەورەی گوڵ کردنی بابیل و دەورەی پاشایی نمرودی بە ٣٧٥٥ بەرلە زایین، داناوە (بەرگی ٢ پەڕەی ٣٦٩) وە قورتوبی لە تەفسیرەکەیدا ئەوەی بە ٢٣٦ ساڵ دوای تۆفانی نوح و ٣٣٣٠ ساڵ دوای خیلقەتی بابە ئادەم، داناوە و تەنانەت لای وایەکە نمرود لە **خاکی کوردەواریدا** بووە (بڕوانن بەرگی ٧ پەڕەی ١٠ و بەرگی ٢ پەڕەی ٢٤ قورتوبی) ئەو قسانەو قسەی **میهرپەرستی لە کوردەواریدا،** ئەوە دەسە لمێنیێ کەدین و دین باوەری و ژیار و تەمەدون لە زاگرۆس: لە کوردەواریدا فرەکەون وکەو نارایە، هەرئەوەیشەکە سەلماوەکە **نەتەوەی زیرەکی کورد، گەنمی دۆزیوە تەوە.**

تەفسیرزانان نوسیویانە: لە کلدە، هاران: حەڕان و کەنعان و... خەڵك لەو ناوە ناوەدا خەریکی ئەستێرە وگۆ پەرستی ئاسمان و حەوا بون، کلدە بەوە ناودارەکە زانستی ئیسترانومی لەوێ سەری هەڵداوە، کە زانایانێ فرە لەوێ لەوزانینەداگوڵیان کردوە، بۆوێنە دیسانیان و دەسەیێ تریش تا دەورەی **پاشایانی ساسانی کورد،** هەبون و خوێان نیشان داوە کە هەمویان بڕوایان بە پەرستنی ئەستیرە و رۆژوگۆی حەوایەکانی ئاسمان هەبووە، رەگاژوی کۆن و کەو نارای ئەو بیروباوەڕە، هێمان لە نێو هۆنەودەقی زمانی کوردی و فارسی و فۆلکولۆر و داب و دەستوری خەڵکی رەمەکیدا، هەروا ماوەو باوە. لە باکوری غەرەب و غەربی نێو دوروان: (بەینە نەهرەین) لەوە پترباو بووە و شاری دیمەشقی شامیان لە سەر ئەو بیروڕایە، ساز داوەو بە سەر هەریەکە، لەدە روازەی شار، وێنەیێ فرەلە ٧ ستارە وگۆی حەوای ئاسمان، نەخشێنرابوون.

کوری عەساکیر لەو سەردەمەدا، چەن مەبەستێکی لە بابەت شاری دیمەشق و هەروا لەبارەی لە دایك بونی حەزرەتی ئیبراهیم لەگوندی (بەرزە) نوسیوەو رایگەیاندوە، لەو

Dr.Saleh Ebrahimi

سەردەمەی کە خەڵکی لەو ناوچانە خەریکی ئەستێرە و مانگ‌و ڕۆژ پەرستن بـوون، ئیبراهیم لە (ئەمیلە) لە دایک بووە و کوری کەسیریش قسەی لەوانە کردووەو ئەو دەورە، دەورەی میهر: **میترا پەرستی بووە**، کە لە **سەردەمی ماد و بەرلە مادیش لەکوردەواری** و ئێرانی کەونارادا، میترا پەرستی ڕۆژ باوبووە. بە قسەی (ئەنست ڕێنان) دیـن و ئـایینێ ئەگەر مەسیحیەت بەری نەگرتبا، فرە بە پەلە و بەلەز دنیای دادەگرت. لە دایک بوونی ئیبراهیم چلە (بەرزە یا لە ئور: ئاور) بوبێ، ئەو لەسەر زەوی و ئاخێ لە دایک بووگە، کە خەڵکی خەریکی میهر: **میترا پەرستی بون**. دیارە ئیبراهیم لە بـەینە نـەهرەین لە دایک بووە، چونکا ئەوێ شوێنێ بووە، پڕوتەژی لە ئەستیرە پەرستان و موعەبیران و خەڵکی کە، بۆڕۆژ و مانگ‌و ئەستێرەو میهر میترا و خودایانێ‌تر عیبادەتیان کردوە و کڕنوشیان بردوە. جێی ورد بونەوەیە **(بەرزە) یا سـەر زەوی بـەرزە** کـەلە مێـروی کۆندا، یـادی لێکراوە، (تئوفیلاکتوس سیوکا) کە لە سەردەمی سپاکێشی (موریسیوس) لە ساڵەکانی ۵۸۲ ـ ۶۰۴ زاینی، لەکاتی قسەکردن لە ڕێی‌وبانی **(دینەوەر)** بۆ سەرمەراغە، یـادی (بەرزە)ی کردوە، کە لە شوێنی ئێستای **(بانە) یا سەقز**، دەچێ. بڕوانـنە ژمـارەی ۳۸۸ حەوتەنامەی سیروان ساڵی ۸ ڕۆژی ۱۰ی پوشپەری ۱۳۸۵ هەتاوی پەرەی ۱۵ بەرێز کامل سەفەریان.

زۆر بەی تەفسیرزانان و تەفسیر نوسان بیروبڕوایان وایە کە ئەم ئایەتە:(.. الی قَوْمٍ اُولی بَأْسٍ شدید ـ ئایەتی ۱۶ سورەی فەتح) لە پەسن و تاریفی ئازایی و نەبەزی‌و **بوێـری نەتەوەی کورد، نازل بووە**. بۆوێنە: تـەفسیری روحـولمەعانی نـوسراوی پڕزانـا سـەیید مـەحمود ئـالوسی بـەرگی ۲۵ چـاپی ۱۹۸۵ ز ـ چـاپی ۴ پـەرەی ۱۰۴ تـا ۱۰۲ فەرمویەتی مەبەست لەو ئایەتە، نەتەوەی کوردە، کەبوێرو نەترس و ئازاو کۆڵنەدەرەو هەروا لەبن ئایەتەکەدا نوسیویەتی (و بالجملة اِنّ الأكرادَ مشهورٌ بالْبأْسِ الشـدید...) و تەفسیری ئیبن کەسیر لە پێغەمبەرەوە، نەقڵی کردوە کە فەرمویەتی: «مەبەست لەو ئایەتە هۆزی کاڵەموین ـ ە کە بە (: بەرەز، باریز، بارزانی، بارزان، یا جەبەل باریز، بـارجـانی

Dr.Saleh Ebrahimi

بارزانی، بارجان، بارجانی ناوبراوه ـ بڕوانه بەرگی ۴ تەفسیری ئیبن کەسیر پەڕەی ٣٠٧ و کتێبی دانشنامەی جیهانی ئیسلام پیتی بێ جزوی ٢ چاپی ١٣٧١ تاران پەڕەی ٢٢٥ و کارنامەی ئەردەشیر بابەکان و کیسرەوی پەڕەی ۴٩ و صادق هیدایەت پەڕەی ٢٥ تا ٢۴ و کتێبی بە یانولئە ئیمە بەرگی ـ ١ ـ پەڕەی ٨٩ نوسراوی زینەلعابیدین محەمەد مەهدی. ئیبن مونزیرو موعجەم سەغیرو موعجەم کەبیر تەبەرانی و موسنەد ـ ی سەغیر ـ ی تەبەرانی و قاموس و دورەری مەنسور و... دەڵین: ئایەتی ١٦ سورەی فەتح لە پەسنی نەتەوەی کورد، دایەو رایان گەیاندوە کە مەبەست لە (ئەلبارز) بارزانی ـ یەیانی کوردان و کوردانی عەجەم و ئەعرابی فارسە یعنی الاكراد و اكراد العجم واعراب القارس و ظاهر العطف ان اكراد العجم ليسوا من اعراب فارس و ظاهر اضافة الاكراد الى العجم يُشعِرْ بانَّ مِنَ الاكراد مايُقال لهم الاكراد العرب و لا نعرف هذا التقسيم و انما نعرف جيلا من الناس يقال لهم الاكراد من غير اضافة الى عرب اوعجم و ئیبن خلکان نوسیویەتی: انّ الاكراد من نسل عمروبن مزيقابن عامر ماءالسماء و انهم وقعوا على ارض العجم فسّموا الاكراد و قال الشاعر: لعمرك ما الاكراد ابناءَ فارس / و لكنّه كُرد بن عمرو بن عامر.

لە قاموسا و تراوە: کورد خێڵ و تایفەیێکن لە بەرەی مرۆ و کۆی کورد، ئەکراد ـ ە و با پیرە گەورەیان کوردە و عامیربە بیروڕای زۆربەی نوسەران کوری شالح بن ئەرفخشذبن سام بن نوح ـ ە و تەبەرانی لە موسنەدی کەبیر و سەغیردا، لە **جابانی کوردی و** ئەبو بەسیر مەیمون **بن جابانی کوردی** حەدیس و فەرمودەی نەقڵ کردوە. بەراستی کورد، نەخشێ گرینگ و بەرچاویان هەبووە و هەیە لە خزمەت کردن بە زمان و فەرهەنگ و قورئان و ژیار و تەمەدونی ئیسلام، ئەوەیە، دەبێ بڵێین: ئیسلام قەرز دارو مەرهونی کوردە. کەئیبن خەلدون نوسیویەتی: «چوار کتێب بۆزانینەکانی ئیسلامی و قورئان، سەرچاوەن کە (نوادر یا الامالی و ادب الکاتب) نوسراوی ئیسماعیل قالّی دیار بەکری کورد و ئیبن قوتەیبەی کوردی لای کرماشانە (بڕوانە پەڕەی ١١٧٥ بەرگی **٢ بەرکوڵی کوری خەلدون** چاپی

Dr.Saleh Ebrahimi

١٣٦٢ تاران تەرجەمە بە فارسی و تاریخی علومی ئیسلامی نوسراوی دوکتور جەلال هومایی ئوستادی زانکۆی تاران پەڕەی ١٥٣ چاپی ١٣٦٦ تاران کە (شەپۆل) ئەمەی جەلال هومای لە زانکۆی تاران بە زانینخوازان، بە دەرس وتوتەوە و هەروا **ئیمام محەمەد غەزالی** فەرمویەتی: «زمان و فەرهەنگی ئیسلامی لەسەر ٤ کۆڵە کە دانراوە کە ٣ لەوانە زانایانی مەڵبەندی ئامێد: دیار بەکرو زانایانی شارەزور و هەڵەبجەیە، هەڵەبجەی سوتا و هیروشیمای کوردستان و زانایانی دینەوەر ـ ی **لای کرماشان، کەکوردن**، لە پاشان ئمیام غەزالی فەرمویەتی ئەگەر، زانایانی ئەو ٣ ناوچە کوردنشینانە نەبوایێ زمان و فەرهەنگی ئیسلامی ئاوا قەوام و دەوامی نەدەبو و تەفسیری ئیبنی کەسیر هەروا لەبن ئایەی ٦٨ و ٦٩ سورەی تەنبیا کە فەرمویەتی: [... قالوا حَرِّقُوهُ: یانی خەزرەتی ئیبراهیم بسوتنن... قُلْنا یا نارکونی بَرْداً و سلاماً علی ابراهیم ٦٩ ـ کوری کەسیر نوسیویەتی: یانی: پیاوێ لە کوردان وتویەتی: ئیبراهیم بسوتێنن و تەفسیری صاوی لەسەر جەلالەین بەرگی ٣ چاپی مەکتەبەی ئیسلامی پەڕەی ٨١ دەڵێ: مەبەست لە(حَرِّقُوهُ...) ئەندامانی هەیئەت رەئیسەی موحاکەمەکارانی ئیبراهیمە، ئیبراهیم بسوتێنن. کە یەکێ لەوانە نمروز، بن کەنعان بن سنجاریب بن نمروز بن کوس ـ ە کەناوی هینوب و حەزرەتی ئیبراهیم ـ ی لە ئاوایی کۆیێ بەندوزیندانی کردبولە دواییدا بە مەنجەنیق ئیبراهیمیان، تورِ هەڵدایە، نێو ئاگرو زۆربەی تەفسیرزانان (واستوت علی‌الجودی، ئایەتی ٤٠٤ سورەی هود، جودی چیاوکێفی گوتی کوردی یە، کە لە ناوچەی ماردینی کوردستاندایە، کە چیای ئاگرێ یە (بڕوانـنە ئـەعلامی قـورئانی دوکـتور خـەزاییلی، موفرەداتی قـورئان حـمیص، روحولمەعانی، مەجمەعولبەیان، تەفسیری قورتوبی، ئەبولفەتح رازی، تەبەری، محەمەد حوسین مەحمود شیخی هیندوکتیبی دین و ئەدەب بەرگی ٢ پەرەی ١٦٨ تا ١٧٨ بە زمانی کوردی نوسراوی (شەپۆل). تەبەری لە تاریخی ئومەمو سلوکدا و لە جامیعی بەیان، لە تەفسیری قورئاندا، بیرورای وایە کە رجلٌ من اعراب فارس، **پیاوێ لەکوردە کان بووە** کە ئیبراهیمی خستوتە نێو ئاگرو هەروا، رای گەیاندوە کە ناوی ئەو پیاوە (هیزن)

Dr.Saleh Ebrahimi

بووەو لە**کوردەکان** بووە. (بڕوانە تەفسیر ـ ی جامیعی بەیان... بەرگی ١٢ پەڕەی ١٦٥ هەر ئەوێ و تاریخی ئومەم و ملوك، ئەوەی دوپاتە کردوّتەوە و بە (هیزن) ناوی بردوە (بەرگی ـ ١ ـ پەڕەی ١٦٨ هەرئەوێ). عن ابن عمر (ر) جلُ من اعراب العجم یرید **الاکراد** (بڕوانە تەفسیری کە شاف بەرگی ٢ پەڕەی ٤٩ و تەفسیری رۆحی بەیان بەرگی ٥ پەڕەی ٤٩٦، فەرمویانە: (ان الذی اشارە باحراقە رجل من اعراب العجم **یعنی الاکراد**). تەفسیر خازین لەبن ئەو ئایەتەدا بە دورودرێژی قسەی کردوەو تەفسیری بەیزاویش لە بن ئایەتی (حرقوە...) دانو سیویەتی: پیاویک بوو لە**کوردەکان** و ناوی (هیون) بو (خسف بەالارض و قیل نمروز). کوڕی کەسیر لە قیسەسی ئەنبیا، رای گەیاندوە کە**کوردەکان مەنجەنیقیان سازداوە و ئیبراهیمیان** پێ فرێدا وەتە نێو ئاگرو ئەو مرۆیەی کە بۆیە کە مجار مەنجەنیقی سازداوە و ئیبراهیمی پێ خستوّتە، نێو ئاگر، بەبە (هیزن) ناوبراوە. عەبدوللاّبن محەمەد بەغەوی (: فەڕا) کە لە ٣١٧ مانگی لە مەروٚ مردوە بە نەقلٚ لە کوری عومەر ـ ی خەلیفەی دووەم لەبن ئایەتی (حرقوە) دا و تویەتی (ان الذی قال هذا **رجلٌ من الاکراد و ناوی (هیزن)** ە و هەروا و تویەتی: ئەوکارە ساتەلە (کوٚیێ) روی داوە.

ـ لە کتیبی بەیا نولئەئیمە بەرگی ١ پەڕەی ٥٣٥ دا نوسراوە لە خودبەی ئیمام عەلیدا هاتووە: [وارتفع علم العمالیق **فی کوردستان**، و عقدت الرایة لعمالیق الکرد، و ویل لبغدادبین من‌سیوف الاکراد]، لە کتیبی بەیانی ئەئیمە بەرگی ١ چاپی ١٩٨٨ ز ـ دا لە باسی ناسخ و مەنسوخدا ئەم قسانە هەیە: (فی‌الاخبار عن الاکراد البارزین: بارزانی و اندرحارهم و ارتفاع علم العلم الاکراد الآخرین قبل قیام... فی کوردستان و محیّدین عەرەبی لە مەنزومە یە کدا فەرمویەتی: **ان الاکراد یملکون البغداد** و ساحتها الی خریسان (قلیسان ـ سلێمانی، سەرچنار شارباان: سەعدیە، خەلێسان: دیالە نێوان خانەقین و مەندەلی و...

کورد: کوردی، کوردستان: تورو دانگین J. C. Thureau Daangin لە سەردوتیکە

Dr.Saleh Ebrahimi

بەردی ئاستانە، لە عەهد ـ ی سومێری لە ساڵی ٢٠٠٠ی بەرلەزاین ناوی وڵاتی Kar-da-Kaی خوێندوٚتەوە، ئەم مەڵبەندە **جیرانی خەڵکی «سو»** SU دابووە. سو ـ کان بە قسەی دەریوەر Driver لە باشوری **دەریاچەی وان بون**. هەزار ساڵ دوای ئەوە (تیکلات پیلسر) دژی هۆزی کورتی Kur-ti-e لە چیاکانی ئازو Azu کە «دەریوەر» ئەوە بە بەشێ لە (ساسون Sasun)ی تازە، دەزانێ، جەنگی کردوە. گزنفون لە کاتی گەرانەوەی دەهەزار سوارەی «یونانی» [٤٠١-٤٠٠ بەرلەزاین) ناوی **نەتەوەی کوردی** Karsouxol کە نیشتمانی ئەوان تا خورهەلاتی کنتریتس (Kentrites (Bohtan دەروێی ناو بردوە و باسی لە کورد، کردوە. (ئەعلامی فەرهەنگی موعین ج ٦ پەرەی ١٥٥٧ چاپی ٦٢ ئەمیرکەبیر تاران. کورداوا دیێیە کە، لە دیهستانی جێی، لە ٧ کیلومیتری خورهەلاتی ئیسفەهان دایە ـ کوردان، گوندێکە لە دیهستانی بەرەغانی کەرەج دایە. کورد خورد، گوندێکە لە ٣٩ کیلو میتر شاری مەلایەردایە. کورد کوی، یە کێ لە بەشە کانی گورکانە لە نێوان بەشی بەندەری گەزوناوەندی گورکان دایە. کوردو: فەرانسەوی: قورتوبە ـ کوردو: گەنزالودو = فەرانسەوی ژەنرالی ئیسپانیایی، کە لە ١٥١٥ی زاینی مردوە.

کوردوبا: قورتوبە ـ کوردوچین، کچێ، کە لە ٧٢٩ی مانگی لە شیراز حاکم بووە و زۆریش کاری ئاوەدانی کردوە ـ کوردون وڵاتێکە لە بەشی باکوری کوردستان ـ کوردەمەهین گوندێکە لە ٦ کیلومیتری باکوری سەراب دایە. ـ کوردی: زمانی کوردی. کوردیان، یە کێ لە بەشە کانی جەهرومە. کە هۆزی کوردی (شولی) لە لای جەهروم فرەن. ـ کوردیچاڵ، کە کوردی زەندن، گوندێکە لە ٦ کیلومیتر خۆرهەڵاتی حەسەن کێف ـ کەلاردەشت نەو شاری مازندەران ـ کوردیە. کوردستان: گوندێکە لە ١٢ کیلومیتری خۆراوای بیهبەهان کە ٢دێن، کوردستانی سەرو، خوارو، ئاوێکیش کە بە بەر ئەودیەدا دێ و دەروا، هەربەناوی کوردستان ناو دەبرێ.

لە ٢١٥٠ تا ١٧٥٠ بەرلە زایین. بۆ ماوەی سێ (٣) سەدە، خەڵکی لەو ناوەدا و لە کەنعاندا خەریکی کۆچەڵە کۆچ بون و لە ساڵی ١٩٠٠ بەر لەزایین ئیبراهیم لە (ئور)ەوە

Dr.Saleh Ebrahimi

چۆتە فەلەستین (: فەلەئەستێن) ئەم بیروڕایە، ئەوەی **دەیسەلمێنێ کە کورد**، لەو، سەردەمەیدا، حوزوری بووە، هەروا دەورەی بگرەو بەردەی (هەکسوس) ەکان: (کاسیان) بووە لە نێو دوروانداا **کاسیان**، چەندین جار هێرشیان بردوتە، سەر باشوری دەجلە: (تیکلاو) و فورات (فرەهات، بەخۆرهات) و دوای ماوەیێ کە بارگە و بنەیان لەوێ دانا، جالە وێوە لە حیجازو عەرەبستانەوە، **خۆیان گەیاندوتە میسرو سەڵتەنەت و پاشاییێ فرەگەورە و بە شان و شکۆەی لە وڵاتی میسر** دامەزراند. [**ویلیام لین وسترمان**] بە لەبەر چاوگرتنی ئەوەی کە **نەتەوەی کورد** لە ٢٤٠٠ ساڵ بەرلەزایین یانی ٤٤٠٠ ساڵ بەرلەمرۆ چیغ و چادرنشین و دارای وارگە و زۆم و سیماڵو دەواربون، ئاوا بیروڕای خۆی سەبارەت بە نەتەوەی **کورد، ڕاگەیاندوە** و دەنوسێ: [**نەتەوەی کورد** بەراستی ڕەگەزو ریشەیێ پاکو وبێ گەردی هەیە و لەوەدا، وەپێش ڕەگەزی ئوروپایی کەوتونو هەروا یەکێ لە ڕۆژ هەڵات ناسانی ڕۆژاوایی بەناوی (: تورو دانگین) لە روی ٢ بەردی ئاستانە ـ ی دەورەی سۆمێری) کە دەگەرێتەوە بو (٣٠٠٠ هەزار) ساڵ بەر لەدایک بوونی عیسا مەسیح، لە سەرئەو بەردانە، ناوی (**کوردکا**)ی خوێندوتەو ئەو ٢ بەردەیشی لە نێو خاکی ژیانی خەڵکی (ئۆر) و سەر زەوی حەزرەتی ئیبراهیم، پەیدا کردوە. ئەو مرۆیانەی کە لە دەق و ئاسەواری سومێریشدا لە هەموشوێنێ بە (کاردیکا) بێشک دەبێ هەرئەو (کاسیان)ە بوبن کە قسەیان لێکراو **کاسیانیش بەباوکاڵو باپیرانی کورد، دانراون** و مێژوزانان ئەوەیان بە ئاشکرا ڕاگەیاندوە. یەکێ لە شوێنەواری ئەوان (**کوێی**) و (زیگۆرات)ە کە عەرەب بە ناوی سازدەرانیەوە بە (زی کورد: زیگورات) ناوی دەبەن. مێژوی عەرەب دەڵێ: ناوی دایکی ئیبراهیم، (ئوشا) بووە و **ناوی (ئوشا)** لەبن ناوی خودایانی مەوجود **لەگاتا:گازە** ـ کاندا، هاتووە.

هەندێ لە تەفسیر نوسانی عەرەب لایان وایە واژەی **(ئازەر)کوردی** فارسی یە (دیارە (ئازەر، ئاتر، ئاگر، ئاور، ئاتەش، ئەرتەش) لە ریشەو ڕەگاژوی **ئاتر ـ ی کوردی**، سازدراون و مێژویش دەڵێ: **ئاترۆپات ـ ی کوردی ماد**. لە ڕاست داگیر کەرانی

Dr.Saleh Ebrahimi

ئیسکەندەرو ئیسکە ندەریان راپەری و ئەو ناوچانەی کەئەمرۆ بە ئازربایجان ناو دارن و ناوچەگەلێ پان و بەرین تر لە ئازربایجانی، لەبن چرنوکی ئەوان دەرهێنا و ئازادی کردو ژیانێ پڕلە خیرو بەرەکەت و شادی و خۆشی بۆ خەڵکەکەی دابین کردو خەڵکەکەیش بەشوکرانەو بە شانازی ئەو، تەواوی ئەو ناوچانەیان بە **ناوی ئەوسەرداره ماد ـ ەکوردە**، بە (ئاترو پاتان) ناونا، یانی (ئەلف و نونی نیشانەی نیسبەتیان) بۆداناو لە دواییدا، کە عەرەب کوردستان و ئاتروپاتانی داگیرکرد، ناوەکەی کردە ـ ئازربایجان)، باشە بزانین لەو واژە و ناوە کوردیانە، فرە بە ئاشکرا، دەردەکەوێ کە ئیبراهیم کوردو کوردزادە بووە. کورد فەرمویەتی: [نان ئەو نانە ئەمرۆ ئێستا لە خوانە]، **بەلام حەقیقەتی مێژو دڵ و دەرون خۆشکەرە** (شەپۆل).

سەرزەوی مەدیەن کە بە بان بەستینی دەریای ئەحمەر (: زەریای سور) و ئۆردون، دادەنرێ بەزوانی یونانیان، بەسەرزەوی کوردەواری و کوردستان، دانریاوە، یانی وارگە و نشینگەیێ کە ئیبراهیم بە ناچار لەوێ کۆچ و کۆچباری کردوە.

ـ لە تاریخی ـ عەرەب و یەهود، بەگشتی لە بوونی ئیبراهیم بە ٢٠٠٠ تا ١۵٠٠٠ ساڵ بەلە زایین، دانراوە و ئەوەیش **لەگەڵ هێرشی کاسیان لە زاگرۆسەوە** بۆبان بەستێی باشوری دەجلە و سەرزەوی شنعار، دروست بەرامبەری دەکا.

ـ زەردەشتیان، «ئاورام» بە زەردەشتی سێوەم، دەزانن، کە لە راستیدا، ئیبرام یا ئیبراهیم ـ ی عبریە کە کورد بە (بلە) ناوی دەبا.

ـ قورئانیش دەڵێ (ماکان اِبراهیم یَهُودیّاً و لانَصرانیّاً...) سورەی ئالی عیمران ئایەتی ٦٧. یانی ئیبراهیم بەرگەز یەهودی نیەو لە ئایەتی ـ ئایەتی ۴ سورەی ئیبراهیم (وما ارسلنا من رسولٍ الا بِلسانِ قومِهِ)یش جوان دەردەکەوێ، کە ئیبراهیم لە کوردەواریدا، هەڵکەوتووەو **بەزمانی کوردانی مادوماننا وگوتی و ئورارتۆ**، قسەی کردوە.

ـ هیچ گومان لەوەدانیە کە کوردان لە سپای نمرود، بە شدار بوون.

ـ مێژوزانان لایان وایە نمرود کوڕی کوش یا کوس بووە، کە لەگەڵ واژەی کاسیان،

Dr.Saleh Ebrahimi

هاوریشەیە و بەواتای کەسێکە، ناروا، کەس: کاس.

کوردستان سەرزەوی یەکە، لە ئاسیای خوراوادایە. واژەی کوردستان بۆیەکەمجار، بە رەسمی لە رۆژگاری سەلجوقیان لە نوسینگەی حوکومەت دا، نوسراوە، لە ئێران بەسنەو پارێزگەی سنە، کوردستان دەوترێ، حەمدوللاّ موستەوفی سنوری کوردستانی بە عیراقی عەرەب، خوزستان، عیراقی عەجەم، ئازربایجان، دیار بەکرو ئەم ١٦ ولاّتەیشی بە بەشێ لە کوردستان داناوە: ئالانی، ئەلیشتەر، بەهار، خەفتیان، دەربەندی تاج‌خاتون، دەربەندی زەنگی، دزبیل، دینەوەر، سولتان ئاوای چەمچەماڵ، شارەزور، کرماشان «قرماسان» کرند وخۆشان، کنگور (قصراللصوص یاگەنگاوەر) ماهیدەشت هەرسین و وستام. ـ کوردانی ئەییوبی، سەرزنجیرەی ئەم بنەماڵە صەلاحەدین یوسف بن نەجمەدین ـ ە، کە ئەم بنەماڵە ٥٦٧ تا ٦٤٨ی مانگی لەمیسرو شامات و فەلەستین و کوردستان: مەلبەندی بەشی سەروی دەجلە و فورات حوکومەتیان کردوە، کە صەلاحەدین دەولەتی فاتمی میسری لابردو خۆی بووە پاشای ئەو ناوە [٥٦٧ـ ٥٨٩ی مانگی] وجەنگی صەلاحەدین لە راونانی فەلەکان لەجەنگی خاجداراندا، مەشهورەو زۆر ئازایانە و پیاوانە ئاوقەی هێرشکاران بووە و **سولتان صەلاحەدین کوردایەتی کردوەوکوردلە دەورانی ئەوزاتەداگولی کردوە و ئەو هەموەزاناو قازی و ئەمیرو پاشاو وەزیر و مێشروزان و سیاسەت زان و عالم و خواناس و عارفانە لەبن سێبەری پڕ میهر و زاناپەروەری ئەوزاتە، سەریان هەلداوەو بۆنەتە هۆی فەخروشانازی بۆ دنیای عیلم و زانین، یەکێ لەخزمەتەکانی کوردو کوردایەتی کردنی سولتانی کورد، بە نەتەوەی کورد، ئەوەیە.**

کورد عەلی، رامیار، زانا و نوسەر، وەزیری فێرکردن و بارهێنانی سوریە و ئەندامی عیلمی مەجمعی عەرەبی شای میسرو سەروکی عیلمی دیمەشق بووە [١٨٧٦ وەفات ١٩٥٣ ی زاین] نوسراوەکانی: خطط شام، تاریخ احمدبن طولون، و فەلاسیفەی ئیسلام (شەپۆل).

← ١ - ڕێبازی گرشەی کوردستان

٢ - ئەلف و بیێ بژار کراوی کوردی بە کوردی و پارسی وە هەروا نیشان دان بە وێنەو ڕەنگ.

٣ - ژن لە ئیسلاما. ٤ - گۆران. ٥ - کاروکردەوە. ٦ - نەورۆز. مانای گرشەی کوردستان. ٨ - چیرۆکی نەچیرو نەچیرەوان. ٩ - بانگەواز. لە ژمارەی (٢و٣) گرشەی کوردستاندا ئەم مەبەستانەی نوسیوە: ١ - نو ما یەک لە مزگەوتی جامیعە یا دارالاحسانی شاری سنە. ٢ - بانگەواز بۆ یەکیەتی. ٣ - وَ مِنْ آیاتِهِ خَلْقُ السمواتِ و الارض و اختلافُ الستکم و الوانکم... ٤ - زوان و ئەدەب. ٥ - هەڵبەست و قسەی خۆش. ٦ - سازو ئاوازی موسیقای کوردی. ٧ - شیعرو هونەرو وێژاوەری. ٨ - پەندو مەتەڵی کوردی. ٩ - هەجیج داب و دەستوری باوی خەڵکی گوندی هەجیج... ١٠ - کتێبی کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی بەشی شۆینەواری باو لە کوردەواری‌داو مێژوی یا ژمارەی ٣ لە زنجیرە چاپەمەنیەکانی گۆڤاری گرشەی کوردستان.

ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارە (٤ و ٥) گۆڤاری گرشەی کوردستان دا چاپ کراون وەکو: تەفسیری ئایەی یا ایّها الناس انّا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عندالله اتقیکم. ٢ - کورتە یەک لە بارەی مێژوی نەتەوەی کورد. ٣ - پەندو مەتەڵ یا ئەمسالی کوردی. ٤ - زوانی هەڵبەست. ٥ - وێژاوەری ٦ - پەنجەی تار. ٧ - هەورامان. ٨ - ناودارانی نەتەوەی کورد: حاجی خەلیفە مەلامحەمەد. ٩ - کابان و ژیان.

و ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی ٦ گۆڤاری گرشەی کوردستان دا چاپ بون وەکو: ١ - بەیت المقدس. ٢ - بەشی ئایینی. ٣ - حەق. ٤ - زاڵ و کەژاڵ. ٥ - چیرۆکی عەلی بەردەشانی. ٦ - چیرۆکی ئەحمەد خان و ور ورە. ٧ - چاوی کەژاڵ - فقەاللّغة. ٨ - هاو دەنگی و هاو ڕەنگی. وە ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی (٥ و ٧)ی گۆڤاری گرشەی کوردستانا چاپ بون وەکو: ١ - یرید اللّه بکم الیسر و لا یریدبکم العسر: لێکۆڵینەوەی سیاسی. ٢ - بەشی ئایینی ٣ - ناسیاوی لە تەک بیجارا. ٤ - پەند یا ئەمسالی کوردی. ٥ - ناو دارانی نەتەوەی کورد - دارە مرواری یا خانم و خاتونی ناوداری کورد «کە لە ساڵەکانی ٦٤٨ کۆچی‌دا بە سەر

Dr.Saleh Ebrahimi

میسرو ولاّتە موسوڵمان نیشینە کانا حوکمات و میرایەتی کردوە. بە نەقڵ لە: با وی کۆمەلاّیەتی و مێژ ویی چاپی نەورۆزی ۵۸-۱۳۵۷ هەتاوی نوسراوی شەپۆل نوسەری ئەم گۆڤارە و دێرانە.

٦- صلاح‌الدین ایوبی. ۷- بەشی نامەی خوێنەران. ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی (۸ و ۷) گۆڤاری گر شەی کوردستانا چاپ بون وەکو: ۱- وتاری ئایینی لە بابەت ئایەتی ۳٦ سورەی بە رائەت ان عدة الشهور عندالله اثنا عشر شهرا ۲- چیرۆکی دو خوشکە هیوا و بێزار. ۳- بەشی نامەی و دیاری خوێنەران. ۴- چیرۆکی مینە کازەرد. ۵- فەهەنگیلە. وە ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارە ۹ی گۆڤاری گر شەی کوردستانا لە ساڵی ۱۹۸۱ زایینی دا چاپ بون وەکو: ۱- سەرەتای ڕۆژنامە گەری لە کوردستانا. ۲- وتا رێ لە بابەت ئازاد بونی خوێندن بە کوردی لە سوێنگەی هینانەوەی پەخشنا مەو ڕۆژنامەی اطلاعات ژمارە ۱٦۵۸۲ چاپی ۱۳٦۰/۹/۱ هە تاوی (شە پۆل).

زوانی هەڵبەست

ئەشێ ئەم ناوە بۆهەندێ کەس هۆی سەرسوڕمان بێت و ئەم پرسیارە لە بیریانابێ، بۆچی زوانی شیعر بێجگەلەم زوانەواپێی دەئاخوێن شتێترە؟ بۆئەوەی بەم پرسیارە وەلاّم بدەینەوە، ئەشێ لە سەرەتاوە دوڕێگای بەکار هێنانی زوان کەلەیەکترجیان، لیکیان جیاکەینەوەو باش سرنجیان بدەین:

۱- زوانی وتار:

زوانی وتار شتێکە بۆدابین کردنی پێوەندی لەناوتەک تەکی بەرەی یەک کۆمەلاّ، ئەمەش بەهۆی بێژەو بێژە گەلەوە مانای جۆربەجۆرگەل کەواله بیریایە، بیخاتە ناومێشکی کەسانێ ترەوە.

زوانی نوسینیش بەوگشتە جیاوازی یەوە، کەلەتەک زوانی وتاریدا هەیەتی بێجگەلە نوسینی ئەم زوانە وتاری یە، بەواتایێ ترگۆڕینی نیشانەگەلی بیستن بەنیشانەگەلی بینین «دیتنی» شتێتر نییە.

۲- زوانی شیعر و هەڵبەست

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەشێ بزانین زوان یەک بەشێ تری لە بەکارهێنانا هەیە، وەئەوەش زوانێکە کەلەشیعرا بەکاردێ‌و بەکاریش ئەبرێ. لەهونەری شاعیریدا بێژەگەل هەر ئەو ئەرکەیان هەیەکە دەنگ و ئاواز لە موسیقی وەخەت‌و رەنگ لەنەخشاندنا هەیانە....

زوانی وتار زوانی ئاواز وقسەش، هۆی لابردنی یەک نییازی کۆمەلایەتی یە. کەرەسەی کاروکردەوە یە، بۆ یەک سودی ئانی‌و لەبەرچاوگیراو.

خودی کە رەسە لێرەدا پلەیەکی نییە، تەنیا بۆئەوەیە کە مەبەست و ماناکە جوانترو باشتر راگەیینێ.

بەلام هەڵبەست وشیعر،هونەرە، مەبەست لابردنی نییازگە لی سەرەتای وئەو تاوەی واتێیدان نییە، بەڵکولە شیعرانییاز گەلی بەرزترو جوان‌و نەخشیلانەتر لەکارایە. مرۆف بە راگەیاندنی هەستگەلی دەرونی یانی: دەرخستنی ئەوەی والەهەناویشی دایە نییازی هەس. هە روا مرۆف نیازی هەیەکە ئەم هەستگەلە بۆمرۆڤێ تر بڵێ‌و بۆی دوپاتکاتەوە وخەڵکیش لەم جۆرەهەستانەدالە تەک خۆیدا بەشدار بکات. کەوابو هونەری شاعیری بریەتی یە: لەوەی والەهەمو تایبەتییەکانی بێژە چ لە فزی یان هەستی‌و دەرونی بێت، بۆبزوتنەوەی خەیاڵ‌و هەناوبێ، یانی: بەدیهێنانی حاڵەتی دڵ و دەرونێ کە لە بیرومێشکی بیسیاراناگڵپە هەستێنێ‌و سودییان پێ بگەیینێ، کەوابێ ئەتوانین بێژین: شیعرو هەڵبەست کەلامێکە خەیاڵ بزۆین.

خەیاڵ:

ئەڵێن: مناڵێکی وردیلە، ئەی ویست ساقەتەگەنمە شامی یەک‌لە ریشەوە لەزەوی هەڵکەنێ‌و دەری بینێ، بەلام هێزی پێی نەدەشکا و نەی ئەتوانی ریشەکێشی‌کات، تاسەر ئەنجام بەنقەنقێکی زۆر ئەو ساقەتەی بە ریشەوە هەڵکیشا، بەخۆشی وپێکەنینەوە بە باوکی وت:

بابە! چاو، چاو چلۆن بەریشەوەهەڵم کەند، باوکیشی بوئەوەی زییاتر دڵپخۆشیکات، وتی: ئا فەریم کورم شوکر تۆبوویە پییاو ووزە و هێزت زۆر بووەو پەرەی ئەستاندوە!

کورە وردیلەکەخۆی قەف‌کردوگوتی: بابە! زەوی بەگشتی سەرێکی ئەوساقەتەی گرتبوو منیش سەرەکەی تر، ئەونەی لێ نەویم تا بە سەر، زەویدا زاڵ بوم‌و لەریشەوەدەرم، هینا. ئەم قسەکە بەزاری ئەومناڵەدا هاتووە، هەرئەوخەیاڵ خەیاڵەیە، ئەو مناڵە بەوزەی خەیاڵ،

بەخەیاڵی خۆی زەوی بەو هەمووەهێزوکەش و فشەوە کە هەیە تی، بەدژ و دوژمنی خـۆیی دانابو، خەیاڵی کردبو سەرکەوت و زاڵ بونی خۆیی بەسەرگشت زەوینا، دا بووە قەڵەم وبەو هۆیەوە دڵی خۆیی پڕکردبو لەشاێ وخۆشی و هەستی بەوە ئەکرد واپێ گەییوەو پیاوی لێ دەرهاتووە.

میساڵێ تر: رووداوەیەک کە لەبەرەبەیانا روی داوە ئەتەوێ بۆ دۆسێ خۆتی تاریف کەی، بەمجۆرەدەس بەقسەئەکەی: «کاتێ شەوداهاتو و ڕۆژهەڵات وگزینگی رەزدەی تاو دای لە دەم کەل.....» ئەمە زوانی وتارە، چونکا لەواهەوێنی خەیاڵ نییە، بەواتایێ ترکەلامی خەیاڵ ئاوێ لە وانییە،ئێستە بائەم قسەو نوکتەیە، لەزوانی نیزامی گەنجەوی کوڕی ڕەئیسەی کوردە وە، ببیستین: (سپیدە دم چوودم بەرزد سپیدی ـ سیاهی خاند حەرفی نـائومیدی ـ هـەزاران نەرگس ئەز چە رخێ جهانگەرد ـ فروشودتا بەرئامەد یەک گولی‌زەرد).

ئەمەهەر ئەو مانایەیە: «کاتێ شەو داهاتو ڕۆژئاوابو...» شاعیر لێرە لە وزە و هێزی خەیاڵ یارمەتی وەرگرتووە، کاتێ ئەو لەنەرگس وگوڵی‌زەر دقسەئەکات مەبەستی نەرگس و گوڵی زەردی دەرو دەشت نییە، کەلەباخچەوکەژوکۆدائەڕوێن و شین ئەبن.

بەڵکومەبەستی ئەو لەنەرگس، ئەستێرەوەلەگوڵی زەردیش مـەبەستی تـیشکی ڕۆژو خۆرەتاوە، شاعیر ئێمە ئەباتە ناوگۆمی بیرو خەیاڵەوە. سپیەتی و بۆنی خۆشی گوڵی نەرگس وە هەروەهاگوڵی زەردی جوانی باخچەمان دەهێنێتەوە بیر، وە دەروازەی دنیای خەیاڵ مان بۆ ئاوا ئە، دە کاتەوە.

کە وا بو، بێژەگەل تەنیا بۆ دیاردی کردن بۆشتگەل وکاروکردەوە بەکار نابرێن، بەڵکو ئەبێ حاڵەت و خەیاڵگەلێک بخەنە ناومێشکی ئینسانەوە.

بەهۆی وزەی خەیاڵەکەئینسان داروەک خۆی ئەبینێو ئەزانێ یان لەناودارا هەموی سروشت، وە لەناو ئەنگوسی ئالأداکەلەبان مێزدانراوە، قەراخ تاقەراخی یـەک نیشتمـان و زێدی خۆی ئە بینێ وهەستی پیێ ئەکات.

Dr.Saleh Ebrahimi

بەواتایێ تر ئەتوانین بێژین شاعیر بەهەڵخراندنی بیروهێزی خەیاڵی ئێمە، باش ترئەتوانێ هەستو ئەندێشەیەك كە گشت لەش وئەندامی داگرتووە،بیخاتە ناوبیرو مێشكی ئێمەما نەنەوەو لە ئاكاما لەتوندو تیژی ئەوەكەم كاتەوە و دڵی ئارابگرێ.

كەوابێ، هۆی ئەوەكە شاعیردەس ئەكا بە هۆنینەوەی هەڵبەست یەك نیبازی دەرونی یە، نیبازێكە سروشتی لەگەڵ خوێن و رەگو پێست و ئێسقانیدا تێكلاو بووەو خۆبەخۆ بووەتەخوی خۆي،هەركە سێك لەكاتی خەمو خەفەتو شایی و شینا، ئەنوارێ و ئەكەوێتە بزوتنەوەتا هاودەنگ و هاوڕەنگ وهاودڵ و هاوزوانێك بۆخۆی پە یاكاتو لە شایی و شینی خۆیدا بەشداری بكات. شاعیر بەوزەی بێژەگەل هێزو توانای خەیاڵی، ئێمەمان بێدارئەكاتەوەو ئەو دەمەئا سودەئەبێ و پشویەك ئەدا و لەدەس خەفەت ڕائەكاو وەنەوزێك ئەداو ئێمەمانانیش لەخەوەنوچكەی بێ ئاگاي ڕائەچلەكێنێ وبێدارمان ئەكاتەوە. وەزن و قافییە، یان شڵ و پاشڵ:

شاعیر بۆئەوە بتوانێ خەیاڵو بیرو ئەندێشەی ئێمەمانان ڕاچلەكینێو تەكانی پێ بدا. لەدنیای ڕەنگاو ڕەنگ و نە خشینا، بەندو باو و ئاهەنگ و ئاوازگەلی خەیالاوی بۆئێمە ئەنوێنێ و سرنجمان بۆلای ئەوانە ڕائەكیشێ، لەوەزن وقافییە یارمەتی وەرئەگرێ و خۆیشی ئەخاتە ناو ئەوبەندەوە. شاعیرئەتوانێ بۆ بەیانی كەفوكوڵ و هەڵچونی دەرونی خۆی، لەناو، وەزنگەلی جۆراجۆری زوانی كوردی، جوانترینی ئەوانە بۆخۆی لەبەر چاو بگرێ.

بەلاّم یەكێك لەهونەرگەلی گرینگی شاعیر ئەوەیە، كە بەوهەمووە كۆسپو قورتەی وادێتەسەر ڕێگای، ڕێگای خۆی ببرێو هۆنراوەكانی خۆیی، وەها بە زمانی، وتارو زوانی پەخشان نێزیك بكاتەوە، تۆبڵێی و وابزانی هیچ جۆرە گرێ وگوڵێ لە كارانەبووە. لەمبابەتەوە، خۆشییەك ڕوئەكاتە بیسیار، هۆیهەستی وزەو شارەزاییو ماشەری جوڵای جاونانە وەو نواندنی كەلاما، نیشانی داوە. دورست وەك سەماكارێ كەهەرلەوكاتەی واخەریكی سەمایە، زوروەستایانە گشت لەش و ئەندامی خۆی ئەبزوینێ و دێ و دەچێ، ئاهەنگ و بارستاریی و بارتەقایی و وەزنی موسیقای، ڕەنگ و ڕوی ئارامو بێ پشو سواربونی خۆی بنوێنێو بزەی لەسەر لێوبێ و بینە رانیش بخاتە ناوئەم خەیاڵ و بیرەوە، كە تەكان وهاتو چۆی ئەو، زۆر،ها-سان و لەسەر خۆیە.

Dr.Saleh Ebrahimi

تاقە ڕێبواری ئەم ئیشەماموٚستا گوٚرانە، کاتێ بنواڕینە هەرکام لەبەرگی دیوانە هونراوە کانی میسالگە لێکی فرە دێتە بەرچاومان؛وەک ئەم هەڵبەستی دەرونەی شاعیری نەمرو مەزنی کوردە وارییە، عبدالله گوٚران، ئەو هوٚنەرە کە لەجوانی پەرەستی داتا کی کەمەو واژە لە دەسیاوەک مێوە، دڵتەرو خوٚش خەیاڵە، ناسک بینە، بەهونەر شارەزاو شەرەنگینە...

هەلبەستی دەرون

هەرچەن ئە کەم، ئەوخەیاڵەی پێێ مەستم،   بوٚم ناخرێتەناو چوارچێوەی هەڵبەستم!
لێک دانەوەی دەرون، قسەی زمانم   بوٚچی وەها دورن لەیەک نازانم؟!
ئەمویست دەرون بکرایەوە، وەک توٚمار   دەرکەوتایە، دنیای، جوانتر، لەبەهار،
دەرکەوتایە: ئاوات، هیوا، خەوبینین   پرشنگدارتر لەئە ستێرەی قوبەی شین!
دەرکەوتایە: مانای مانگی دەریایی،   کەنەرمە با، لەروی ئەدا ئەسپایی،
دەرکەوتایەئەو دنیاییە کە شیعری   بێ فرمێسکەو زوٚرترلەفرمێسک ئەگری
زەردەخەنەی بێ ئاوێنەی دەم و چاو   تیژگێک ئە دا روناکترە لە هە تاو!
بەلاّم ئەفسوس! کەئەوشیعرەجوانانە   باڵدار یکن، جێ ناهێڵن، هێلانە
لەناوەوە ئەجریوێنن، ئە خوێنن   هەرگیز قەڵم بە کاغەزناهێنن!

هاودڵی وهاوزمانی

هوٚنراوە لەراستییا، کاتێ بەئەو پەڕی دواپلەی خوٚی ئە گات کە بتوانێ هەستو بیرو خەیاڵێک، کەلەوا هەیە بەباشترین ڕێگابەخەڵکی تر ڕاگەیینێ، ئەوەی هوٚنراوەلە مێشکی ئینسانا هەڵخرینێ، چ یەک هەستی جوانی،یان ناشیرین ودزێو، یایەک هەستی دەرونی هەڵچوانە، وە کەفو کولاّنە یا یەک دەردو رەنجی بەر دەوام بێت. بەلاّم مەرجی بنەرەتی وەرگرتنی هوٚنراوە شتێ ترە، شاعیر هەرچە ن زییادلەناو بەرەی مروٚفدا هاو دەرد پەیاکات هەربەوئەندازەش قەدری وەرگرتنی قسەشی زییاترئەبێ. جالەبەر ئەمەیە کەنابێ تەنیا بودڵی خوٚی، وە بوٚلابردنی تەنیا دڵ تەنگی خوٚی هونراوە بهوٚنێتەوە.

کام مروٚڤە کە نەیەوێ هاودەنگو هاو ڕەنگی بوٚخوٚی پەیابکات؟ هاودەنگێ کەرێزی ئەوبزانێ و ئەویش بەوجوٚرەی واهەیە بناسێ؟ هەر ئەم هەستە یە واشاعیر بوٚهاودەنگی و هاو دەردیو هاورەنگی رائە کیشێ.

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەم هاورەنگییە خۆی گەورەترین مەرجە بۆهاو دەنگی، چونکا، کاتێ شاعیر زوانێکی نائاشناو نەناسیاو یا، مەرموز، یا، نامۆ و خونە گرێ هەبێ، نەدەردی خۆی وە نەدەردی کەسانێ ترئە توانێ بەیان بکات.

نیشانەی هۆنراوەی باش ئەوەیە کەلە بیستن و خوێندنەوەی مرۆف هەست بکات و وابزانێ ئەوەی واشاعیرئەیڵێ دەرد، یا، بیرو ئەندیشە یەکە، ناسراو وئاشنا، کەهۆنەر، بەبەیانێکی هونەر مەندانە را زاندویە تەوەو گییانی کردوە، بەبەریدا.

ئەرێ وایە: تا شاعیرنەچێ بەتان و پۆی ژییان و ژینی بەرەی مرۆفدا وە دەردو رەنجی گەل و هۆزی خۆی نەزانێ ناتوانێ لەناو ئەواناهاودەرد و هاورەنگ بۆخۆی بدوزێتەوە، تازە نایش توانێ لەدڵ و هەناوی ئەوانا شوێنێ هەبێ. هۆی سەرکەوت و پیرۆز بونی هەندێ لەهۆنەران کەتەنانەت دوای چەندین سەتە وە لەولای چە ندین کە وشەن و سنورە وە لەگییان و لەشێ مرۆف داشوێنی هەیە، ئالێرەوەیە واتوانیویانە بچنە ناو دڵ وگییان ولەشی خەڵکەوە، کاتێ دەردو ئۆف و ئێشێ رویان تێ بکات، ئۆفێ کە هەمو کەسێ ناو هۆزی پێی بزانن بەیانێکیان هەبێ ئاشناو هونەر مەندانە و روناک و راست و راستەو خۆ و بێ گرێ و گوڵ و خۆمانە و دۆستانەو خۆما ڵیانەو هۆزەوارییانە وکوردانە و مەردانە.

کاکڵەی و تار:

بەکوردی وکورتی، زمانی هۆنراوە، زمانێکی تەرو پاراو بژارکراوە و وردو هاڕراوەو سرنج راکێشەو لەو دا، هیچ جۆرە تەوەزەلی و چاونوقاندن و لارێی وکوێرە رێی تیدانییە، چونکا هەم مەبەست و هەدەف و ئامانج، لە هۆنراوەدا وردترو بەرز ترلەزمانی وتارو پەخشانە، تازە چاوەنواڕی خوێنە ران و بیسیاران لە هۆنراوەزییاترو پترە، هەرلە بەرئەم وردی و جوانکیلانە یەتی یە، واله سەر دڵ ئەنیشێ و لەبیرەوە ریدا، ئەمێنێتەوە، وە هەرلە بەرئەمەشە واشوێنیش ئە کاتە سەرزمانی وتارو پەخشان.

ئەشێ سرنجێ ئەمەبدەین کە بێژە وەک کراسەو ماناش وەک ئەندامی هۆنراوەیە. ئەم مانایەبە لەش وگییانیش نوێندراوە، بەرگی جوان لە ئەندامی ساغ و موتەناسب باش ئە کاڵێتەوە، کاتێ بێژەی لینج ولیق و نامۆو رەمە کیانە، بۆ بەیانی، ماناگە لی زۆربڵیندو پایەبەرز لە بەر چاو

Dr.Saleh Ebrahimi

بگرین، یا، ماناگەلی هیچ و پوچ لەگوڵ بەرگی بێژەگەلی پتەو و جوان بنوێنین، کاری نارەوامان کردوە، چونکا بەم ئیشەی خۆمان یا لەشمان لە پۆشینی بەرگی کورت و تەسک و تەنگ رەنجاندوە، یا، پارچەی بەنرخ و رەنگینمان، بەفیرۆ داوەو کردومانە بەبەر بەژن و بالآیەکی لارو وێرا، وەئەم هەردوکارە کردەوەیەکی بێ ئاوەزانەیە؟ یا زیرانەیە کۆڕێ لە رەخنەگیران و ناقیدانی قسەلەبەرزتری بیژە بە سەرمانادا، چەنەدرێژییان کردوە، کۆڕێ تریش لە بەنرخ تر بونی بێژە بەسەرمانادا چەنە وێرغەیان کردوە، بەلآم ئەوەی واراستە و خۆدێتە بەرچاو، ئەوەیە کەبێژە و مانا هەردوک لفی یەکترن و بارستایی و بارتەقایی لەنێوان بێژەو مانادا هەیە.

ئەوانە، کەتەنیا لەبەر بێژەگەلی جوانتر بەبەرزتری هۆنراوە یەک، بەسەر هونراوی ترحوکم ئەکەن، وەک کەسانێ ئەچن، کەکاتێ دییان وا مرۆڤێک بەرگی باشتر وجوانی تری لەبەردایە لەخەڵکی تری بەباشتر بزانێ، ئەوەی وازاندراوە و سەلمێندراوە ئەوەیە، کە هۆی پێک هێنانی بارتەقایی لەنێوان بێژەو ماناداهەبونی چەشەو چێشکەیە، ئەویش چێشکەی پیوڕکراو، کەوزەی دەرکی ئەم بارتەقایەی هەبێ.

وێژاوەری

ئێمەئەمانەوێ شتگەلێک بهێنینەکایەوەکە خوێندەوارانی روناک بیرپیان خۆش بێت، بەوردی، لە بەرێکەوە، لەمانای وێژاوەری: «ئەدەبییات» بەتیکراو شیعر، بەتایبەت ورد، دەبینەوەو بە وردی، مەیدانی، مەبەستگەلی جۆربەجۆر کە ئەدەب و شیعر، باڵی بەسەرا کێشاوە، دەخەینە، بەرچاو، ئامانجی هۆنراو وئەدەب بەرپرسیاری و وەمەسئولییەتی و ئەرکی سەرشانی شاعیرو ئەدیب وئەم جۆرەشتانەیە، چ بتەوێ و نەتەوێ شوێن وئەسەری، دیارو نا دیاری، هەموکەلێن و قوژبنی ژیانی کۆمەڵ و نەتەوەی هەرمەڵبەندوجێ و شوێنێکی تیادیارە، دەهێنێتە ژیرڕکێفی قەڵەم، جا:

قەڵم قوربانی نوکتبم دەبێرەشورش و گوفتارەوەکوحاتەم، دبشکێنە خەزێنەی جەوهەری ئەسرار.

بەڵێ ئێمەتێ دەکۆشین کالآی ئاڵ و والآی وابهێنینە ئەم بازارەوە تاکڕیارانی بەزەوق و دش پەسەند کەئێوەی زیرک و نوکتەسەنج بن، ئاورێکی لێبدەنەوە و لایەکی لێ بکەنەوە... با

Dr.Saleh Ebrahimi

برۆین نه کادوای ئەم هەموهەو هەو وهەی هەیە، سەوقاتە کەمان، ئـاڵە کـۆک بـێ‌و بـەس!
هیوادارین بتوانین روبەندوتارای سور لەسـەر رومـەتی بـیرو ئـەندێشە، لادەیـن وەزوڵـفی
وتارلەسەر شانۆی تاریک بەنوکی قەڵەم لادەین و موی ئاڵوزا و،شانە کەین‌و سەرۆک و بنۆ کی
جیاکەینەوەو بە کاری ساکاری خۆمان بی رازێنینەوە،تائێوەی جوانی دۆس‌و جوان پەسەند،
پەسەندی بکەن...

جا، بانەختە نەختە دەس بە کەین بە کۆڵینەوەو لێک دانەوەی مانای وتەی ئەم چـەن
قسەوباسەیە:

«وێژە - ئەدەب؟» چییە؟ «هۆنراو - شیعر» - بە چ قسەیەک دەڵێن؟ «هۆنەر- شاعیر»
کامە؟ هەروەها لەمەش دەدوێن کەئایاهەرکەسێ هەربەمە، کەدە سی دایە پێنوس‌و قەڵەم و پێی
نایە مەیدانی وتار ئەرکێکی‌لە سەرشان دە کەوێ؟ جـائەگـەروایـەئە ڵـبەتە قـەڵەم بـەدەس
لەبەرانبەرکێو چیای بەرزی شاخاوی‌و زەرداتە عـەهودو لێ پـرسراوی هـەیە،راوەسـتـاوە،
سەبارەت بە گەل‌و نەتەوەو دین وبڕوا ی خۆی، وەبەڵکو، سەبارەت بەئینسـان و ئینسـانیەت
دییارە، کەدەردی دۆینێ شی بۆوە، بەرەی مرۆڤ چاوە ڕێ دەرمانی بون، ئابابزانین دەرمان،
بەدەس کێیە؟ ئایاجگەلە خاوەن بیران‌و قەڵەم بە دەستانە! ئەوەی کە ئێمەلەشوێنی دە گەڕێن؟!
واتەئەی ئینسان:

تا، تەنورت، گەرمە نانێکی بکە   تا، نە بویتە، کۆتی پێ، کۆلکی پنە.

بەڵێ: کاری ژیان گەرانەبەشوین ئەوەی کەئینسان دەیەوێ‌و لێ نادیارە؛جارێ دەزانێ
چی‌یەو جارێ نازانـێ، بـەلاّم وادیـارە کـەدەبێ لەپـێشدا، چـرایـێ هـەڵ کـەین‌و بـەشوێن
ئینسانادەشت‌و دەرو شارو دیار بدینەپێی وە، جامەگەر «ئینسان» هەرئەویە، کەلەسەردوپێی
رادەوێستێ، یا، دەرواو قسەش دە کات؟ نا، نا، «ئینسان» ئەوکەسەیە، کە بەزمـانی خـەڵک‌و
بۆخەڵک‌و لەبەر خەڵک ئەدوێ. دەنابۆوا «دیۆژن» فەیلەسوفی گەورە، بەئاڵوزاوی‌و سەر لێ
شێواوی، بەڕۆژی ڕوناک، چرای هەڵکردبوو ئەم سوچ و قوژبن دە گەڕا ئەو لە تاو سوچ‌و
گوناحی زۆرداران وستەمکاران گیانی بەلێوی گییشتبو «رۆحگە ییشتبوە سـەرنوکی لوتـی»
تورەو قەڵس‌و جاڕزببوو لە نێو «تەن» هادا خۆی تەنهادەزانی پییان گوت: «ئوستادا ئەوەچت‌لێ

Dr.Saleh Ebrahimi

ون بووه؟» وەڵامی دانەوە: «ئینسانم لێ ون بووە» گیانم خەستەی دە ستی دەستەی دیوو درنج بووه و ئارەزوی ئینسان دە کەم...

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست
گفتند: یافت می نشود جستهایم ما
گفت: آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

هەردەڵێ حەکیم مەلەوی کورد بە چرای سۆزی گەرم وئاهی ساردی، شەو چەرەی دیوەخانی دڵی سازدەکاو بەشوێن «شەمام تەویڵەیی» دائەگرێ، بەڵام ئەم لەکوێ و ئە و لەکوێ!

خوێندەوارانی بەرێز «ئەدەب» وەهاکە دەزانن واژەو وشەیێکی کۆنەلەزمانی عەرەبداکەئێستا بەتێکراله هەمو ناوچەی ئێمەکە زمانی عەرەب شوێنی تیاکردوە، هەربەو مانایە، بەکاردەبرێ، لەزمانی تورکی، پارسیو لەزمانی کوردیشدا، ئەدەب بە مانای: «دەفرو، ئامانو، خووان»ە چونکائینسان خواردەمەنیو پێی خۆر، دەکاتە نێو زەرفو دەفروئامانەوە، هەروەك فیکروبیروئەندێشەو زانستیـ خۆی لەسەر سفرەو دەقی وتار، دادەنێ تابە واتەی: بەیان بەیان بکات و نیشان بدات، ئەوەیەکەلەزمانی عەرەبی دا بە سفرەش دەڵێن: «مأدبە» ئەوەی کەبە تایبەت لەئیرانادەڵێن: «ادبیّات» لە خودی زمانی عەرەبدانییە، بەڵکوئەم بێژەو کەلیمەیە، ئەدیبانی تورکی عوسمانلی دایان ناوە،جاعەیبی چییە؟ خۆزمان وئەدەب موڵکی کسێك نییە، بەڵکو وەکو، چەن شتیتر، هی هەموانە، بزانین دەتوانین بێژین: ئەدەب و ئەدەبییات،وێژەو وێژاوەری بۆپێوەندی نێوان ئینسان و فیکرو ئەندێشەی بەرەی مرۆڤە وەئەم هەودا هەوریشمینە،یەك یەکی، ئەفرادی کۆمەل بەیەکەوە دەبەستێ، کەوایە، ویژەو ئەدەب، هۆیە، نەچۆن یەت، بەڵکوچۆن یەت، وا لە مانای «هونەر» دایە، جا دۆستانی ئەدەب دۆستو تێگەیشتو، ئەمانەی وائەمرۆ وسبەینێ گوتراون و دەگوترێن، بەیانی سادەی زمانی عیلمی ئەمرۆی دنیایە، کەبەچەشنێکی تازەو روناكلە باسی بەرچاوی ئێمە دەکۆڵیتەوەو تەحلیلی وردی وای دەکات کەئێمە بزانین مانای ئەوشتانەی کە لەعەینی موشکل بونا هەموروژێ لە پێش چاومانەو لەگەڵی کارمانە، چییە! تابەم جۆرەچینی خوێندەوارو

خوێندکارو قەڵەم بەدەس خۆیان بناسن و ئەرکی سەرشانیان، دیارە گرینگترین قۆناغی ژین و بونی ئینسان، «خۆناسینە» وئێمە به تایبەت لەبەرخۆ نەناسین زۆرشتمان نەناسیوە! تەبارەکە لاّهو جەلەل خالیق، حەزرەتی مـحەمەدپێغەمبەری مـەزنی ئـیسلام چـەن شـرین و کـورت فەمویەتی:

هەرکەس خۆی باش بناسێ خودای خۆشی باش دەناسێ واتە ئەگەر مرۆڤ خۆی باش بناسێ ئیتر بۆکەس سەرنا چە مێنێتەوە، خۆی بۆخوی و خزمەت کردن، بۆبەرەی موسڵمانان تەرخان ئەکات و بەس و تەنیالە راست خودا و بەدی هێنەری جەهاناتەسلیم ئەبێ.

ئەوەش کەئە فلاتون وتویەتی: برو، خۆت بناسە هەر ئەمە، دوپات، ئەکاتەوە واتـا: خۆت بۆخوت بەتالەکزی و کەساسی و ژێرچە پوکەی نەفسی ئامارەرزگارت بێ....

نوکتە: واتای ئەدەب

ـ ئەدەب: بەواتای فەرهەنگ، زانین، هونەر، جوان لەگەڵ خەڵکدا هەستان و دانیشتن، شەرم وحەیا، حورمەت، پاراستن، بێدارکردنەوە، ئەدەبدان.زانین و عیلمێکە، زانایانی پێشو بە داگری ئەم زانینانەیان زانیوە: لۆغەت، صەرف، نەحو، مەعانی، بەیان، بەدیع، عەروز، قافیە، قانونی خەت، قانونی خوێندنەوە، هەندێ ئیشتیقاق، (قرض الشعر) ئینشا، تاریخ: مێژو، کە ئەمرۆ بەو زانینانە دەڵێن:

ئەدەب «ئەدەبیات، ئاداب:»وێژاوەری. کۆی ئەدەب ئادابە، نەک ئەدەبیات. کەئەدەب ئەمانەش دەگرێتەوە: ئەدەبی کەسبی، دەرسی، کەبەدەرس خوێندن و لەبەرکردن و بیرکردنەوە بەدەس بێت، ئەدەبی نەفس، ئەدەبی تەبعی، ئەخلاق: خووئاکاری چاک، پەسنی چاک، تەرکی تەماع و... دوکتور محەمەد سالح ئیبراهیمی (شەپۆل) موتەرجیمی قورئان بە زمانی کوردی

یـاخوا بـەخێـربێ مـیوانـی ئـازیز بـە رۆژی بـەهار بـەشەوی پـاییز

ئەم فۆلکولۆرە کوردییە جوان میوانداری و میوانگری نەتەوەی کورد،دەگەینێ.

شەپۆل: دوکتور محەمەد صالح ئیبراهیمی ئەندامی هەیئەتی عـیلمی زانـینگە (دانشگـاه مذاهب اسلامی) لە تاران.

Dr.Saleh Ebrahimi

شیعرو هۆنەی کوردی

ئەمرۆکە دەریچەیەکی تازەو نوێ بۆ شیعرو هۆنەی کوردی کراوەتەوە، شیعری کوردی روی لە ئاسۆیەکی رووناک کردووە، سەیرو سەیرانی نوێ دەستی پێکردووە، لە ئاو و هەوایێ تازەو ئازادا دەپشکوێ و خۆ دەنوێنێ و دەدرەوشێتەوەو درەخششێ دیکەی هەیە

شیعرو هونەر و هۆنە و وێژەی کوردی سەری لە ئاسۆی پێگەیشتن ساویوە، شیعرو هۆنەی کوردی لە روی بڕواو ئیمان، وە هەروەها لە ئاگری گڕ گرتوی دەرونی پڕ دەردەوە دەهۆنرێتەوە، تێدەکۆشێ بە نیازگەلی من و تۆ و ئەو، هەروا بە نیازگەلی کۆڕو کۆمەڵگای گەورەی من و تو، وەڵام بداتەوە. شیعرو هۆنەی کوردی رەنگ و روی خۆماڵی و مرۆڤی و ئینسانی و ئیسلامی و قورئانی هەیە، لە رنگ و ریختی نامۆو بیانە دورە پەرێزە و خۆی سەر بە خۆ راگرتووەو لەسەر بنچینەی بیرو باوەڕی کوردەواری پنجی داکوتاوەو خۆی تاو دەدا. چونکە جوان تێکەیوە کە ویستێ ئێمە، دەردی ئێمە، بیرو باوەڕی ئێمە، وە باری ژیانی کوردەواری شتێ دیکەیە لە هی بیانەو نامۆ جیایە.

شیعری کوردی باری رامیاری، کۆمەڵایەتی و دینی و قورئانی زۆرە و ئاگری گەرمی ژیاو ژیان وەجۆش و خرۆش دەخاو رێگای ژیان و ژینمان نیشان ئەداو دەسمان دەگرێ و بەرەو ژیانێکی خۆش و بژوێن و ئاسودە رامان دەکێشێ، وە بەوانەی چاک ناتوانن راکەن رەو رەوەی بیری جوان و ورد و ماقوڵانە دەیان خاتە سەر رێگای راست و دروست و ئینسانی و مرۆڤانی و ئیسلامی قورئانی.

شاعیرانی ئێمە رویان لە شیعار کردووە، بەڵام هێمان شیعاریان شاعیرانە لە شیعری خۆیاندا باش نەگونجاندووە، ئەبێ چاوەڕوان بین تا شاعیرەکانمان بە نیشان دانی شکڵی شاعیرانەی شیعار، واتای بەرز و شیاوی ریسالەتی ئەوە ئەدا بکەن شیعر گەلێ دابنێن کە شیاوی هەمو خول و چاخ و رۆژگارێک بێ. شیعری کوردی زیاتر مایەو رەنگی حەماسی هەیەو تێدەکۆشێ وشیار دەربێ و هۆیەک بێ بۆ راپەڕین و وریا بوونەوەی گەلان.

شیعرو هۆنە ئەبێ جوان بە وردی بڕوانێتە دنیای کزو کەسانو بێ بە شان و هەژاران و لێقەوماوان و سرنج بداتە نەتەوە بێ بەش و بەندکراوەکان، وە ئەوانەی وا

Dr.Saleh Ebrahimi

لە دنیای سێوەم دا لە بەند رزگار بوون.

شاعیرانی ئیمە ئەشێ بۆ خزمەت کردن بە خەڵک تەرخان بکەن، ئەبێ لە شیعر شمشیری ئاودار لە راست تالانچیان و زۆرویژایی بە کورتی بیژین شیعرو هۆنەی ئێمە ریگایەکی گرتۆتە بەرو بەرەو رەوەک دەرواو راپەڕیوە، ئەتوانێ هیوادەرو ئومێد خولقێنەر بێ.

□ کوردەواری جێگای هەڵقولانی ویژو ویژەوانی و ئەدەب و هونەرە.لەوەتی خوا ئەم خاکە جوان و پاکەی خولقاندووەو کوردی لێ نیشتەجێ بووە،بووتەکانی شیعرو هۆنەو ئەدەبی بەرز و تەرزو بڵیند. شوێنەواریێ کە لە پێشینان بۆ ئێمە بە یادگار ماوەو نەفەوتاوە عەزەمەت و پەرەداری هونەری کەلامی ئەم خاکە رەنگینە بە ئێمە نیشان دەدا، وەک شیعری مەلا پەرێشان، ئەرکەوازی، مەلا رۆستەمی ئیلامی، خانای قوبادی، سەرهەنگ ئەلماس خان، حەکیم مەولەوی کورد، میرزا ئەولقادری پاوەی، وەلی دیوانە، ترکەمیر، مەلا منوچێهر، فەهیم سەنجابی، ئەحمەد داواشی، باباتاهیری عوریان، ئەسفەندیاری غەزەنفەڕی، سەیید سالح ماهی دەشتی، حەیرانعەلیشا، سەیید یەعقوب ماهی دەشتی، تەمکینی کرماشانی، شامی، میرزا شەفیع کیمنەیی، ئەلماس خانی کوردستانی، عەلی حەریری، عەلی بەردەشانی، عەلی تەرەماخی، فەقێ تەیران، مەلای باتە، پەرتەو حەکاری، حەکیم ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیێ، نالی، کوردی، ناری، قانع، وەفایی، ئەحمەد موختار جاف، سالم، تاهیر بەگی جاف، سەلاح سۆران، ئەحمەدی کوڕ، فەقی قادری هەمەوند، حاجی خەلیفە مەلا محەمەد (بەها)، عارف، ئیمامی (ئاوات)، خالەمینە، حەقیقی، جەوهەری، سیف القضات، فیدایی، زاری، هێمن و هەژار.

ئەوەی ئەمڕۆکە بە ناوی ویژەو ویژەوانی قسەی لێوەدەکرێ بەردەوامی رێبازی قسەزانانی پێشینانمانەو نوختەیەکە بۆ پێوەندی رابوردومان بە داهاتومان، دانانی شوێنەواری ئەدەبی ئەمڕۆکەمان ئەبێتە پێوەندێکی راستەقینە بۆ ئاسەواری رابواردومانو رێگا نیشاندەرێکی باش دەبێ بۆ بەرەی داهاتومان.

□ دەزانین کە ویژاوەری لە دەرونەوە هەوێن و مایە دەگرێ، خوێن گەرمی و راستەقانیەکی تایبەتی هەیە، لە روی هەست و لە سونگەی دەرد لە دڵ و دەروونەوە قلپە دەکا. لە تێروانینی قسەی دڵهێنەو شادراوەتەوەو لە هاوار کردنیشی دا دەردو

Dr.Saleh Ebrahimi

رەنج و خەم و خەفەت و مەینەت و شادی و شادمانی مرۆڤ پێل و شەپۆل ئەدا. جا لە بەر ئەمە ئەتوانرێ بۆ ویژەو ویژاوەری،میژوویێ دیکە گۆدابنرێ: میژووی دڵ و دەرونی، عاتفی، مرۆڤانی، خوێن گەرمی، راستەقانی و راست خوازی و حەقیقەت ویستی.

جا هەر لێرەوەیە کە بە خوێندنەوەی شیعرو هۆنەی حەکیم ئەحمەدی خانی ئەتوانین تۆی تۆی و توێژاڵ توێژاڵی ژیانی خەڵکی هاو خول و هاودەورەی ئەو شاعیرە بەرپرسە، پڕ هەستە تێبگەین و بیناسین و بیزانین و جوان لیی حالی بین و بە خوێندنەوەی شوێنەواری ئەدەبی و هونەری (فایق بێکەس، ئەحمەد موختار جاف، حاجی قادری کۆیی، حاجی خەلیفە، مەلا محەمەد(بەها)، نالی، مەحوی، خانای قوبادی، فەقێ تەیران، حەکیم مەولەوی کورد، نوسخەی جامیعە؛ مەولانا خالید، پیرەمێرد، وەفایی و مەلای جزیری و ...) ئەتوانرێ ئەوەی لەو رۆژگارانەدا بەسەر خەڵکی کوردەواریدا هاتووە، راست‌و دروست‌ترو بێ گرێ و گۆڵە تر لە میژووە نووسراوە و دانراوەکان،ئەتوانین تێبگەین و شتەکانمان باشتر دەس‌کەوێ و بە رووناکی و بە باشی لێ حاڵی بین

□ شیعرو هۆنەی کوردەواری هەر خول و دەورەیەک تەشک و دیمەنێ تایبەت بە خۆی هەیە، بە قسەی ساتیر: (هەر خولێ هۆنەو شیعری خۆی هەیە). دیارە ویژاوەری ئەم بیست ساڵەی دوایی‌یانەی لە ۱۹۸۰ بەم لاوە لە کوردەواری دا باشترو جوانتر و بە هێزو پێزتر گوڵ و بەر و میوەی داو سەری هەڵداوەو بە خۆدا هاتووە کە پێویستە لە لایەن لێکۆڵەران و دڵسۆزان و زانایانی کوردەواری‌یەوە پێیاندا بچنەوەو بژارەیان بکەن و لەبەرا بە شەن کاودانەکەی لێک جیا بکەنەوەو ئەوسا بەکەو، قونەکەوی بکەن و بە شێلگیرو بێژینگ دای بێژن و کۆزەرەو چێو و خەوشی جیا بکەنەوەو جوان بە شانەی بیرو هزری،سەرۆک و بنۆکی بگرن و لە جیکەنەی بدەن تا دانەو لۆکە جوان و سپی‌یەکەی لێک هەڵاوێژرێ و بە وێنەی هێلکەی پاک کراو لە بەردەستی خوێندەوارانی نیو کوردەواری دابنرێ.

دیارە بەو پێودانەی کە مرۆڤ لە تەک خۆیدا نامۆ بێ و لە بنێشەی خۆی دورەوە کەوی، هونەریش کە یەکێ لە دیارترین و بەرچاوترین نوێنگەی رۆح و گیانی ئینسانە توشی لاڕێی و تیا چون ئەبێ، لە دنیایێ داکە مرۆڤ دیل و یەخسیری هەواو هەوەسی نەوسی خۆی بێ یا دیلی هەوای وزەو هێزی ئەنبوژەنی و مادی

Dr.Saleh Ebrahimi

بێ، دیارە هونەریش هەروەک پوڵ و سامان و وزە و تێکنۆلۆژی دەبێتە کەرەستەیێ لە دەست تەماکاری زیادە بەش ویستانی زل هێز و دەچێتە خزمەتی بەشی ئاژاڵی وجودی مرۆڤانی و لە ئاکامدا هەموو چتێ لە خزمەت ماڵ وێرانیدا قەرار دەگرێ.

بە ئەستۆ گرتن و بەرپرسی لە شیعرو هۆنەدا

لە کەوناراوە وتویانە قسە کە لە دڵەوە بێ بێشک لەسەر دڵیش دەنیشێ. بەر لە هەموو شتێک با بزانین شیعر چییەو چ جۆرە کەلامێکە؟

تا ئێستا لە لایەن فەیلەسوفان، زانایانی مەنتیق، عەروز دانـەران و ئـەدیبانەوە تاریف گەلێ جیا جیا لە هۆنەو شیعر کریاوە، بۆ وێنە:

□ کوڕی سینا بوعەلی لە بەشی مەنتیق لە پەڕاوەی شیفای خۆیدا فەرمویەتی: «ان الشعر هو کلام مخیّل مؤلف من اقوال موزونة متساویة...»[1]

شیعرو هۆنە قسەو کەلامێکی خەیاڵئابسێنە کە لە پیت و قسەی وەزندارو بەرابەر ساز درابێ، وەک دەزانرێ کوڕی سینا زیاتر دوپاتەی لەسەر خەیاڵی بونی شیعرە.

□ ئەرەستو لە پەڕاوەی فەنی شیعری خۆیدا وتویەتی: رەسەنی شیعر بە واتاو ماناو مەزمونیەتی، وەزن و ئەوانی دیکە شاخ و بەرگن، بەم پێیە کە شیعر لە روانگای واتا وا دابنێین ئەبێ شیعر بە قسەیێ خەیالاوی بزانین کە بتوانێ شۆر و غەوغا لە دەرون ساز بدا و حالەتێ لە غەم و شادی و شتانێ دیکە لە خوێنەر و بیسەر دابەدیبهێنێ، هەرچەندە دەق و بلاۆکیش بێ.

□ ئەشێ بوترێ چون لە زەمانی حەکیم ئەحمەدی خانی، خانای قوبادی، حەکیم مەولەوی کورد، مەلای جزیری، حاجی قادر کۆیی، مەلا پەرێشان، نالی، چامەی هوزموگان رمان، ئاتران کوژان، وەفایی، پیرەمێرد، مـەولانا خـالید شـارەزوری، شیعر بە وێنەی وەزن و قافیەدار بەیان کراون لە ئاکاما قسەیەک لەو دوانە خاڵی بن بە شیعر دانانرێن، هەر چەند ئێمە بەیت‌مان هەیە کە هەندێکی وەزن و قافیەی هەیە و هەندێکی بێ‌وەزنەو بە ئەدەبی کلاسیک دادەنرێ. هەرجۆر بێ شیعر ئەگەرچی لە وەزن و قافیەو لە هەندێ نوکتەی جوانی بەدیعی و لەفزی خاڵی بێ شیعرو هۆنە

١- بروانە: ابن سینا، فن الشعر، چاپی ئەورەحمان بەدەوی، لە پاڵ فن الشعر ئەرەستو، قاهیر ١٦٥٣ پەرەی ١٦١.

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەبێ ئەزمونی بەرهەمی عاتیفە و بیروخەیاڵ بێ، وە بە بێ خەیاڵ و وزەی خەیاڵ هیچ یەک لە عاتیفە و بیر ناتوانن سازدەری شیعر بە واتای واقیعی بن. بە واتایێ دیکە هۆنەی شیعری کاتێ خۆدەنوێنێ کە خەیاڵ و بەیانی هونەری لە کار دابێ، چونکە هیچ ئەزمونێک لە ئەزمونەکانی مرۆڤ بێ وزەی خەیاڵ بایەخی هونەری و شیعری پەیدا ناکا. شاعیر بە وزەی خەیاڵ و زەوق و سەلیقە و بە کار بردنی (تشبیهاتِ) جوان و ئیستیعارەگەلی لەتیف و قسەڕەوان و بەدیع و بە کار بردنی پەندو مەسەلی دڵنشین و خونجاو و گونجاو و جوانی واتا و بێژەو کەلام بە نیشان دانی شتگەلی دڵ پەسەند و صووەری خەیاڵ و دڵگیر ئارەزوی خۆی لە شیعرو هۆنەدا لە بابەت ئیلقای بیروگوێزاندوەی عاتیفەو حالاتی خۆی بە خوێنەر و بینەر بە دوو شێوە ئەنجام دەدا.

۱ـ جوان رازانەوەو باش نیشان دان کە شاعیر بەم کارو شێوە جوان بە جوانتر نیشان دەداو لە سیحرو جادوی کەلام و هێزی جوانی بەیان و شوێن دانانی خەیاڵ، وە خەیالاوی شیعر، کارێ وا دەکا واتاو مەفهومی زیهنی بەبیری مێشکی خۆی و خۆرسک و ژیان لە چاو و دل و گوێچکەی خوێنەر و بیسەری شیعرو هۆنەکەی خۆیدا پڕشکۆترو بە تین و تەوژمتر لەوەی وا هەیە نیشان بدا.

۲ـ دووەمی یە کە کارو شێوەی داپۆشین یا داپوشێنی هونەری یە، کە شاعیر لە کاتی پێداویست دا جۆرە پۆشاکێک لە بێژەی جوان و رازاوە ئەکا بە بەر واتاداو بەم کارە ناحەز و کرێت بە جوان و رازاوە نیشان دەداو ناپەسەند دەکاتە پەسەندو دڵگیر.

□ لە بابەت شوێن‌دانانی شیعرو هۆنە لە دڵ و دەرون و بیرو مێشکی خەڵکدا چ لە بابەت ناسینی هونەر، وەچ لەبابەت رەوان‌ناسی و فێرکردن و بارهێنانەوە گرینگی یەکی زۆر و بەرچاوی هەیە. جاحیز (۶۰ـ۱۲۲۵ی مانگی) ئەدیب و موتەکلیمی ناوداری عەرەب. دەڵێ: لای نەتەوە باستانی یەکان، شاعیران و هەستیاران زیاتر لە هەچین و توێژی دیکە دەستە جڵەوی ئەقڵ و عاتیفەی خەڵکیان بە دەستەوە بووە. ژنانی عەرەب لە خولی جاهلی و نەزانی دا ئەو قسەی جاحیز دەسەلمێنێ.

بە قسەی (شمس قیس رازی - صاحب المعجم: زۆر جاران تاکە شیعرێک هۆی دۆستی و ئاشتی بەدی‌هێناوەو زۆر جارانیش بۆتە هۆی فیتنەو فەسادو ئاژاوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

لە هەر هاوارێکدا کە لە دڵ و دەرونی شاعیری بەڕاستی دەردەپەڕێ و لە هەر سورەتی خەیاڵێ کە ئەو لە شیعرو هۆنەی بە ئەستوداری خۆی بەدیدەهێنێ، گشت هەویا، بیرو خەیاڵ، دەرد، خۆشی، گەورەیی و داماوی مرۆڤ، بە کورتی هەموو کەینەو بەینەی جیهانی تێدا نهێنە.

دیارە شیعری ئەستۆدار و وێژاوەری بەرپرس ئەتوانن بەبۆی شوێندانێرترین هۆێ بۆ بوژانەوەو پاراستنی بایەخە مەعنەوی یەکان و ئاگادارکردنەوەو بێدارکردنەوەی ستەم لێچوان.

مەبەست لە شیعرو وێژەو وێژەوانی بەرپرس،تێکۆشانە بۆ گەیشتن بەڕاستی و دروستی و ئازادی مرۆڤ، هەستیارانی بەرپرس و بە ئەستودارو و بە ئەمەک بۆ ڕاستی و دروستی و مرۆڤانی، ئەوانەن کە بە واتای قورئانی کەریم کاری چاک و عەمەلی سالح ئەنجام بدەن، هەمیشە لە بەر خوداو بۆ ڕازی بوونی وێژدانی خۆیان، خۆیان بۆ خزمەت کردن بە مرۆڤانی تەرخان بکەن و لە بیری چەوساوان و ستەم لێکراوان دابن.

قورئان: **[والشعراءُ یتبعهم الغاون الم تر انهم فی کل واد یهیمون وانهم یقولون مالا یفعلون الاالذین آمنوا و عملوا الصالحات و ذکروا الله کثیراً...]** (سوورەتی شوعەرا - ئایەتی ۲۲۴ تا ۲۲۷).

[پێغەمبەر شاعیر نیە - شاعیران کەسانێکن کە لاڕێیان پەیرەوی یان لێ دەکەن، لاڕێ بەدوی هەستیار دەکەوێ. ئایا نەت دیوە کە ئەوانە (هەستیاران) لە هەر شیوو دۆڵێکدا سەر لێشێواون. وە بەڕاستی ئەوانە شتگەلێ دەڵێن کە خۆیان عەمەلی پێ ناکەن. مەگەر کەسانێ (لە شاعیران) کە بڕوایان هێناوەو کردەوەی چاکیان کردووەو یادی خوایان زۆر کردووە.]

ئەم هەستیارانە کە بڕوایان بە دین و ئەخلاق و ئاکارو خوی چاک و ئینسانی و خودایی هەیە، لە ئاکام دا لە بەدیهێنانی شوێنەواری خۆیان بۆ هۆنینەوەی شیعر ئەکۆشن، هۆنەو شیعرەکانیان لە خزمەت خەڵکدا بێ، بۆ خەڵک بە کەڵک بێ و خەڵک بێدارو وشیار کاتەوە، خوو ئەخلاقی چاک و ئینسانی لە نێو خەڵکدا پەرە پێ بداو خەڵک لە زوڵم کردن، ملهوڕی، بێ ئەخلاقی دور بخاتەوەو سەرنجیان بۆ لای ئاکار، خو، بیرو کردەوەی چاک و خودایی و مرۆڤانی و دادگەری و دادپەروەری و ئاشتی و ئازادی بیروڕاو خۆشی و شادی و بە یەکەوە سازان بانگ بکا، تا خەڵک

Dr.Saleh Ebrahimi

لەباتی دژو دژایەتی کردن رو بکەنە چاکەو چاکەکردن و خوێندن و سەنعەت و تکنیک و پەرەدان بەفەرهەنگی رەسەنی مرۆڤانی و خودایی و تەرەقی کردن و پێشکەوت و سەرکەوت لە کارو باری دنیاو ئاخیرەت دا بە هیوای سەرکەوتن و پێشکەوتن و تێ گەیشتن و زانین و فامینی بەرەی مرۆڤ تا زوڵم ریشەکیش بکرێ و لە دنیادا زوڵم و بێ عەدالەتی و تەبیعض نەمینێ . (شەپۆل)

نیشتمان ویستی و ئۆگر بون بە زێد، لە سەرەتایی ترینی خوی مرۆڤانی یە، هەروەک ئۆگرداربونی زاروکە، بەدایک، ئەو عەشق و ئەوینە بەگۆچ گرتن بەشیری دایک، لەگەڵ خوێن تێکلاو، دەبێ و لەگەڵ گیان و رۆح دەر دەچێ.

شاعیر وتەنی:

[روزی کە بامر حقّ جهان شد ایجاد

و آدم شد خلق و آدمیزاده بزاد]

[مهر وطن و محبت قوم و نژاد

در طینت مردم بودیعت بنهاد]

خزمەتی خاکی وەتەن فەرزێکی عەینە، بۆ هەمو

داخلی بەم حوکمەیە، کێ فەرقی جوان و پیر ئەکا

زوڵمەتی جەهل لە بەرچی زۆری سەندوە باکت نەبێ

نوری عیلمی عالە مێکە، عالەمێ تەنویر ئەکا

هەرکەسێ فیکری مەزاری باوکو باپیری هەبێ

بۆ بەقای ئیعزازی خاکی خوێی چلۆن؟ تەفسیر ئەکا.

غارپراو ، بزرگترین غار دنیا ...

در فاصله کوه «بیستون» و «تاق بستان» در بلندیهای کوه «پراو» که یخچالهای طبیعی آن معروف است، دهانه «غار پراو» قرار دارد.

در درون این غار شگفت انگیز، درەای به عمق ۳۵۰ متر و در قسمتهای عمیق آن چندین آبگیر و یک «آبرو» وجود دارد.

این غار که در سال ۱۳۵۰ شمسی توسط یک گروه غارشناس انگلیسی کشف شد، بنا به تائید انجمن غارشناسان بین المللی، بزرگترین و عمیقترین غار دنیاست.

غار بیستون:

بیستون چه حکایتها که در دل نهفته ندارد ....

غار بیستون، یادگاری از بشر اولیه و دورۀ دیرینه سنگی. این غار که متعلق به دورۀ ماقبل تاریخ است در بیستون. بالای سر مجسمه هرکول به طور تصادفی از زیر خاک بیرون آمد.

زوان و ئەدەب:

ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی لە ئاخرو ئوخری سەتەی دەهەمی کۆچی واتا: ٤٠٠ ساڵ بەرلەمە کتێبی شەرەفنامەی بەزوانی پارسی لە مێژوی. گەلی کوردا نوسیوە ئەمیرشەرەفخان یەکەم مێژو نوسێکە،زوانی کوردی لە بابەت زاراوەوە کردۆتە چوار بەش[١] ئەوچوارەش بەم جورەن:

١ - کرمانجی:

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لەکرمانجی زاراوەیە کە لەم چاخەدا زیاترلە دەمیلیون کورد قسەی پیێ دەکەن. وەنوسەران‌و مێژوسان کردویانەتە دوبەش: ئەلف: کرمانجی ژورویا باکوری:"شمالی". کە کوردەکانی: (ئێرەوان و گورجستانی شورەوی لاچین، گوڵ بەهار یا گوڵبجار، ئاخکەندو ...) وەکوردەکانی تورکیەلەلای گۆلاوی (وان، دییار بەکر، قارس، بایەزید، خەرپوت و جەزیرە و دەرسیم و...[٢] وەکوردەکانی ئێران (لە قوچان و بجنورد هەرێمی خوراسان وەهۆزی جەلالی و میلانی و هەرکی و برادۆست و ... لە ئازربایجانا[٣]. وەهەرێمی جابان:"جاوان" لەدەماوەندی لای تاران.

وەکوردەکانی عیراق لە (هەرێمەگەلی دهۆك و موسڵ و هەندێ لای هەولێر) وە کوردەکانی سوریەلە (ئوستانی: پارێزگەی دیرالزورو فەرمانداری ترابلس و حیسن الاکراد و کوردەکانی لوبنان و ئۆردۆن. بەم زاراوەیە لە عیراقا[٤] - بادینی پیێ دڵێن.

بێ: کرمانجی خوارو یا باشوری:"جنوبی" وەك زاراوەیکوردەکانی موکریان: مەهاباد، سەردەشت، سنە، مەریوان، سقز و بانە و ... لەکوردستانی ئێرانا وەئوستانگەلی سلێمانی، کەرکوك و هەولێر لەکوردستانی عێراقا «کە بەهەڵە بە سۆرانی ناوی ئەبەن».

---

١ - بنوارە شەرەفنامە چاپی پطرسبورغ ساڵی ١٨٦٠ زایینی وەبەرگی یەکەم چاپی قاهیرە ساڵی ١٩٣٠ زایینی و ئۆفسیتی تاران سالی ١٣٤٣ هەتاوی لاپەرەی ٢٣.

٢ - "لە دەرسیم بە زاراوەی زازایی داخۆن" (زازالە ناوچەی سیورلی چبخچورەکر) و گۆران (لەکەندوڵە، پاوە، هەورامان، تل‌هدشك (ص ٤٥ تاریخ زوان پرویز خانلری).

٣ - بنوارە (باوی کۆمەلایەتی و مێژویی نوسراوی شەپۆل) چاپی تاران نەورۆزی ٢٥٩١ کوردی ٥٧ و ٥٨ هەتاوی.

٤ - بەهەڵە بادینانی "بهدینانی" پێ دەڵێن.

٢- لری:

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لە زاراوەی لری (ئیلامی، فەیلی، بەختییاری، لەهەرێمی پشتکۆ و پێشکۆ یە، یان روناکتربڵێین: لە هەمەدانەوە تا شوشتە رو شاری کورد لە ئێرانا وەئوستانگەلی کوت و عیمارەو فەیلییە کانی بە غاو بەسرە و شوێنە کانی ترە لە عیراقا[١].

٣- کەڵوڕی = کەڵهوڕی.

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لە کەڵوڕی ئەوجۆرەزارا وانەیە کە لەزۆربە ی هەرێمە کانی کرماشاندا،وەلە بەشی لە کستانا لە ئوستانی ساحلی ئێران وە لەناو کوردە کانی فرمانداری خانەقین،مەندە لی و میقدادیە: "شاربان" قسەی پێی دە کرێ،بە هە لە هەندێ لە نوسەران "کرماشایی" یا "لە کی" پێی ئە ڵێن کەچی لە کی خۆیی تێکلاۆیکە لە (لری،کەڵوڕی و گۆرانی).

٤- گۆرانی:

مەبەستی ئەمیرشەرەفخان لە گۆرانی زاراوەیە کە لە پێشا لە "ئەردەلانەوە" تاکێوی حەمرەین یانی لە ئوستانی: پارێزگەی کوردستان لە ئێران وە پارێزگە کانی سلێمانی و کەرکوك لە عیراقا قسەی پێ کراوە ...

بەلام بە هۆی ئەوە کەزۆر بەی هۆزە کانی گۆران زوان وەك: زەنگەنە، سییا مەنسور وهی ترلە رۆژگاری شاهەباسی سەفەوی یەوە کۆچ دراونەتە، ئەفغانستان،جابەم هۆیە ئەوانە وا بەم زاراوەیە ئاخە فتون زۆرکەم بونە تەوە[٢]. زاراوەی گۆرانی لەم چاخەی ئێمە دا لەناو (هۆزی زەنگەنە، سییامەنسور، گەلالی، شوانکارە، کاکایی، هەورامانی لە کوردستانی ئێران و عێراقا وەلە ناو کوردە کانی ئەفغانستانا باوەو ماوە[٣].

١- بابا تاهیری عوریان (٩٣٥-١٠١٠) بەلری شیعری گوتوە و ناوبانگی چارینە کانی: لەدەرەوەی کوردستان بلاوبۆتەوە بیروباوەرێکی دژی دەرەبەکایەتی لەناو گەلدا بلاو دەکردەوە ... لە شیعرەکانی دا بە توندی دژی زوڵم و زۆری کۆمەلایەتی دواوە. هەروەها دژی ئاغاگەورەکان و فەرمانرەواکان بووە" (مێژوی جیهان پراگ ١٩٦٠ بەرگی سێهەم ل ٥٠٢ چاپی چیکی). وە (کوردستان و کورد) بەنەقل.

٢- کۆرێ لە نوسران بەهەڵە بەگۆرانی ـ هەورامانییان پێی‌وتون، کەچی هەورامانی خۆی‌زاراوەیە کە لە گۆرانی کۆن.

٣- بۆناسینی شوانکارە بنوارە (کتێبی باوی کۆمەلایەتی و مێژوی و... نوسراوی شەپۆل چاپی تاران ساڵی ٥٧ و ٥٨.

Dr.Saleh Ebrahimi

پروفسور مینوریسکی رۆژهەلاّت ناسی ناوداری روس لەبارەی "گۆران" ەوە کتێبێکی بەزوانی ئینگلیسی نوسیوە کە لەوا زۆرێ لە هۆنراوەی هۆنەرانی هۆزی گۆرانی تێداهێناوەو چاپی کردون.

هەروەها بەسودوەرگرتن لەناوی سوڵتان ئیسحاق پیری کاکا ییەکان دیاردیبۆ کەونارابونی ئەدەب و بێژاوەری هۆزی گۆران کردوەو ناوی سوڵتان سەهاك = ئاستیاگ = ئاژی دەهاکی بەکوردی ماد داناوە، بەلاّم بەداخەوە ئێستائەوکتێبمان لەدە سانییە.

هەرچەن بەڵگەیەکی زۆرمان لەبابەت ئەدەبی گۆرانی کۆنا بەدەسەوەنییە، بەلاّم بەوجۆرە ئاگاداری یانەی وابەدەسەوەن، ئەتوانین بێژین: ئەدەبی گۆرانی کونترین بێژاوەری و ئەدەبی کوردە.

حەمدو للاّی مستەوفی قەزوێنی بە نەقڵ لە "ئەلبولدان" ئەنوسی:

"سپای ئیسلام" ساڵی ١٨ی کۆچی لەزەمانی ئەمیرە لمـوئمنین عـومەر - ی کـوری خەتتابدا قەزوێنی گرت.

لەوکاتەداحە ساری شارستان "شاپوری" بوو خەڵکی ئەوێ لەگەڵ موسڵمانانا جەنگیان ئەکرد و موسڵمانەکان بانگیان ئەرکردن یان موسڵمان بن یان جزیە بدەن.

ئەوانیش هەرایان ئەرکرد وئەیان وت: "نەموسڵمان ئەبین وە نەگزیەش ئەدەین هەرن بگەڕێنەوە مەککە تا ئێمەش رزگاربین" - "نەمسلمان بیم نەگزیت دهیم + بشی اومکەشی کاما برهیم[١].

مستەوفی قەزوێنی ئەم بەیتەی بە پەهلەوی ناو بردوە،وەلە راستیا ئەم بەیتە: "گۆرانی = لری" یە، ئەمە خۆی بەڵگەیە، بۆئەوەکە لەپێش ئیسلاما ئەدە بی کوردی گۆرانی هەبووە.

کۆرێ ترلە مێژونوسان و نوسەران وەك (ملك الشعرای) بەهار وە رەشیدی یاسمی و دوکتور سەعیدی کوردستانی و ئایە توللاّمەردوٚخ و شەپۆل و ئەورەنگ، چەن هۆنراوەیەکیان لە نوسراوەکانی خۆیانا، هێناوە کەبەدەسنوسی پەهلوی لە پێستێ ئاسك نوسراوەتەوەو لەناو یەکێك لە غارەکانی کوردستانی عێراقا، دۆزراوەتەوە،کەلەوا دیاری بۆ کوشت وبڕین و تالاّن و برۆ و بەدیل گرتن و ... کراوە ئەوهۆ نراوانە، بەکەمێ جیاجیای یەوە بەم جۆرن:

---

١ - مێژوی گوزیدە چاپی فردەوسی تاران ساڵی ١٣٣٦ هەتاوی پەرەی ٧٧٦.

Dr.Saleh Ebrahimi

هورمزگـــان‌رمان ئـــاتران کـــوژان هۆشان شارده‌وه گه‌وره‌ی گه‌وره کـان
زۆرکـــارئه‌ره‌ب کـــردنه خـــاپور گونـــاو پـــاڵه بشـــی شـــاره‌زور
ژن‌و کـــه‌نیه کـــان وه‌دیـــل بشـــینا مـــێرد ئـــازاتـــلی ژ روی هـــوینا
ره وش زه‌ردوشـــتره مـــانه‌وه بـــێکه‌س به‌زه‌یه ک، نکاهورموز، وه‌هیچکه‌س[1]

١ـ هورموز، یا ئاهورامه‌زدا به‌مانای خوایه، گان به مانای جێگه‌یه واتا: عیباده‌تخانه کان و ماڵه خودا،رمیان وروخان، ئاهورمه‌زدا له ئاهوڕه، به مانای: هه‌بونی دانه، مه‌ز به‌مانای مه‌زنه، دا، به مانای دانا وزانایه، رمان به مانای رمیان و روخانه. ئاتران له ئاتر، وه به مانا ئاگره ـ ت‌وگ به‌یه‌کتری گۆردراونه‌وه = ان =په‌سوه‌ندی نیشانه‌ی جه‌م و کۆیه له کوردی ئه‌مرودا"ک"ی‌عه‌هد. له پێشه‌وه‌ی دائه‌نرێ و ئه‌بێته ئاگره‌کان، ئاگر، ئاتر، ئاور، یه‌ک مانای هه‌یه، له‌کوردییا ده‌ڵێن: ئاگره خۆشه له خۆم گاته‌وه. کوژان‌له کوژیانه، به مانای ئاگرکوژانه وه‌و ئاور مریان و کوژیانی ئاگره.

٢ـ هۆشان: له‌ریشه‌ی‌هو، خو "**Hwa**" ئاوێستایی‌یه‌و به‌مانای خۆیان ـ له‌باتی هۆشان "وێشان" وتراوه، شارده‌وه. له شاردنه‌وه‌یه‌و به مانا خۆشاردنه‌وه‌و خۆگوم‌و بزرکردنه، گه‌وره‌ی گه‌وره‌کان یانی: مه‌زنی مه‌زنه‌کـان. زوڕ، له زوڕ، له‌زۆرداره‌و کاریش په‌سوه‌ندی نیشانه‌ی سیفه‌تی فاعیلیه، ئه‌ره‌ب به مانای عه‌ره‌به. خاپور به مانای رمیانه،گوناله گونده‌و به مانای ئاوای‌یه. پاڵه: به مانای شاره، په‌ڵه‌و پاڵه‌وان، پاڵه له‌یه‌ک‌ریشه‌ن. له‌کوردییا پێڵاو تایبه‌تی شارنیشنه کان بووه‌و کاڵه‌ش تایبه‌تی دی‌نیشنه کان بووه، له کوردییا ئه‌بێژین: پێڵات له‌سه‌ر چاوه، کاڵه‌و پێتاو،کاڵه‌و پوزه‌وان. ناتوانم به‌ن کاڵه‌ی خۆم له‌به‌ن چه‌کمه‌ی تۆخه‌م، له بورهانی قاتیعا نوسراوه په‌هلو، په‌له‌و به مانای شاره، په‌هلوان، په‌هله‌بان به‌مانای: شه‌هره‌بان یا نیگاهبانی شاره، به‌کوردیش ئه‌وترێ پاڵه‌وان یانی: شاره‌وان، شاره‌وانی، دییاره، له‌قه‌دیمه‌وه نیگاهبانی شاریان له مرۆڤ گه‌لی خودان وزه‌و به‌هێز که بتوانێ له‌دزو دروزن به‌رگری بکات له‌به‌ر چاو ئه گرت، بشی له‌ریشه‌ی به‌شه‌و به مانای پشکه × یان له‌ریشه‌ی شیایی و شو ـ ی ئاوێستایی‌یه‌و به‌مانای ئه‌رواو رۆیشتن،ه، له گۆلستانا شد به مانای رۆیشت، هاتووه. وه‌ک ئه‌بێژێ: (شد غلامی که آب جو آرد آب جو آمد و غلام ببرد)

واتا هه‌تا ئه‌رواته شاره‌زور، له‌باتی: "بشی" "هه‌تا" وتراوه، شاره‌زور ناوی به‌شی سلێمانی و ئه‌و ناو ناوه‌یه. نالی شاعیری شاره‌زوریش زۆر به ناو بانگه.

ژن. له ئاوێستادا به مانای زان و ژان پییاهاتنه، که‌به غیناش ناو براوه.

ـ که‌نیه کان له ریشه‌ی که‌نی که‌نیشک‌کناکه نیک ـ ه‌و به مانای دوێت‌و کچه،لێره دایه گۆران شاعیری نازارو دڵته رو ناوداری کورد ئه‌بیژی: عه‌شقی ئێواره‌ی سه‌ره رێی کانی ـ به‌رئه‌داته چه‌م کڵپه‌ی گۆرانی!ـ رۆژا ئاوائه‌بێ چه‌م تاریک ـ دایه ده‌نگی (کناله‌یل) هه‌ردوایی نایه... ـ (کناله‌یل: کچێ یار) ـ مانگ به‌تریفه‌ی ئه‌کاکه‌یل ـ هێشتا، هه‌ر گه‌رمه، ناڵه‌ی (کناله یل...!)

گومان له‌وه دانیه که (عبدالله) گوڕان (که ساڵی ١٩٦٢ له عێراق کۆچی دوایی کردوه) چ له ناوه رۆکی شیعره‌کانی داو چ‌له‌و شێوه تازانه داکه له شیعردا دای هێناوه‌وچ‌له‌ره‌وانی و بژارکراوی ئه‌وکوردیه داکه شیعری له‌قه‌ید و به‌ندی شیعری کلاسیکی کوردی رزگارکردوه و به‌وهۆیه‌وه ئاسۆیه‌کی نوێی بۆگه‌شه‌کردنی زیاتری شیعری کوردی کردۆته‌وه.

بشیناله ریشه‌ی شیای به مانای هێنان‌و هاڕد نه. مێردئازاله دوبێژه‌ی مێردوئازا، تێکلاوکراوه، مێرد له ریشه‌ی مێرد: مێرت ـ ه‌وبه‌مانای پیاو و مێرو مه‌ردومێرده ـ ئازاش به مانای نه‌به‌زو کوڵنه ده‌ره.

تلی: له ریشه‌ی تلیای، تلین ـ ه و به‌مانای تلانه‌وه‌و تل‌خواردنه.

Dr.Saleh Ebrahimi

هەروا مجلەالعربی ژمارەی ٢٠٠ چاپی تەموزی ١٩٧٥ کووەیت لەو تارێکداکە بەقەڵەمی (عبدالحلیم منتصر) لەژێر ناوی (ابن وحشیة فی الفلاحة) و (هو اقدم الکتب فی العربیة) دەنوسی... شوق‌المستهام فی معرفة رموز الاقام و قد ذکر فی آخر کتابه هذا انه ترجم من‌اللغة الکردیة کتابا فی علل المیاه و کیفیة استخر اجها یاخەتی ماسی سۆراتی کوردی کە دوکتور سەعید خان کوردستانی لە مزگانی نەزانی کوردی باسی دەکات.

بەڵام ئەبی بێژین ئەم: هۆنراوانە بەزوانی گۆرانی کوردین. حوسەین حوزنی موکریانیش لە نوسراوەکانی خۆیدا دییانی بە مەداناوە، یەکێک‌لە هۆزەکانی گۆرانی زوان، هۆزی کاکای یە، کەلە ئێران و عێراقا ئەژین، بەرەی کاکای یەکان، لە سەرئایینی "شەیدایی" ئیرانی کۆنن.

سرنج راکێشەلە ناوئەو نوسە رانەداتەنیا (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) سەر چاوەی ئەم هۆنراوانەی بەنەقڵ لە کۆبەی ١٨ لەسەر لاپەرەی ١١ لەکتێبی خەباتی سونیان ـی کورد نوسراوی واسیلی نیکیتین رۆژهەلات ناسی ناوداری روس ناوی بردووەو گوتەیەتی: ئەم هەڵبەستانە بەزوانی پەهلەوی‌یە.

لەکتێبی مێژو دا ناوی چەن باڵول دێتە بەرچاومان ئەلف = باڵوڵی خارجی: کە شارەکوری بە شەری شەیبانی موسڵی کە لەکوردانی دەورو بە-١ری، موسڵ بووەو لە ساڵی ١١٩ کۆچی دا لە هیشامی کوری (عبدالملک) ئەمەوی را ساوەو شۆرشی کردوەو لە موسڵمەوە تا کوفەی هێناوەتە ژێر فەرمانی خۆی و لە پاشان لەشەرا کوژراوە.

١ـ (بنواره دائرةالمعارف پطرس بستان پەرەی ٦۴۴ جەلەی ۵). ٢ـ فەرهەنگی دهخداپیتی ب و دائرةالمعارف پطرس و سە فەرنامەی (ابن بطوطه) پەرەی ٢١٠ تا ٢٠٩.

ـ ژ: بە مانای بە یەو جاری‌واش هەیە بە مانای "لە" یە، وەک ژمن دی ژمن.

هوینا: لە ریشە هون بە مانای خوێنە. رەوش بەمانای ئایینە.

زەردوشتر یا زەرتوشەر یانی پێغەمبەری ئێرانیان کە لەرەگەزی کوردەمادەکان ـ ە.

قانع شاعیری ناودار لەم بارەوەیە، کە دەبێژی:

کتێبی زەردەشت کە ئاوێستایە   وەک باقی کتێب خەلات خوایە
بەزمان هەورامی هاتە سەر بە شەر   یانی های زەردەشت بوی بە پێغەمبەر

ـ بزیکا، بەزەی یەک، لە ریشەی بەزەیی، بە مانای دڵسوزی و دڵ سوتان و روحمە.

نکا، نیکا بە مانای نەکرن، نەکردن واتانای کات. ئەم هەڵبەستە و هونراوانە دەسیلابی یە واتا: دەبەشن و

Dr.Saleh Ebrahimi

ب ـ باڵوڵی مەجنون: ئەبووەهیب باڵوڵی کوڕی عەمر صیرفی کوفی، گۆیالە کوردانی ئێران و شاگردی حەزرەتی ئیمام جەعفەری سادق بووەو لە ساڵی ١٩٠کوچی‌دا مردوە .

ج ـ باڵوڵی شولی کە یەکێک لە عاریفانی مەزن و شاعیر بووە «ابن بطوطه طنجه لی» لە سەفەرنامەکەی خۆیداناوی بردوەکە لە لورستانا چاوی پێی کەوتوە و قسەی لەتەکیا کردوە.

هەروەک لە قسەکانی ئەمیرشەرەفخانی بتلیسی دەرئەکەوێ، ئەدەبی گۆرانی لەکاتی فەرمانڕەواکانی "حەسەن وێهی" و "عەیاری" زۆر و زەوەندو پەرەدارانە پلاّوکراوەتەوە، بەلاّم شوێنە واری‌و یێژاوەری ئەوکاتەلە بەروێران کرانی شارەکانی (دینەوەر ـ سیروان ـ حەلوان ـ شارەزور) لەلایەن مەغولەکانەوە، ویێژاوەریش تییاچوو نەما، بەلاّم لەکاتی فەرمانڕەوای: (بەنی ئەردەلاّن) دا ئەدەبی گۆرانی بوژایە وەو تازەمانی خوسروەخانی ناکام چووە پێشە وەو لێرەوە شوێنەوارگەلی بە نرخی ویێژاوەری بۆئێمە جێمارە.

بەلاّم میران و فەرمانڕەوایانی بابان، دەسیان دایە، پەرەپێدانی ئەدەبی کرمانجی خوارو: "جنوبی" کەبەهەڵە بە سۆرانی ناوئەبرێ، جاهەر لە بەر ئەمەیە لەدەم و کاتی ئێمەدا وازاراوەی کرمانجی خوارو بووەتە زمانی ئەدەبی و علیمی و هونەری و کۆمەلاّیەتی و رامیاری و ئابوری و نوسراوەیی زمانی کوردی، ئێستاشێوە و رچە یەکی ئەدەبی یەکگرتوی گرتۆتە بەرو

ـ دەهیجایین. ئەم هوزێ کاکایە: دوای داهاتنی ئایینی پیرۆزی ئیسلام هەندێ لەبیرو باوەری رچەی خۆیان لەدەس دابرێکیشیان بە دڵ و داو پاراستووە، تەنانەت بێژاوەری گۆران بەشێکەلەرازە نهینییەکانی رچەی گۆران، لای غەوارە نای درکێنن، ئەمانە باوەریان بە تەناسوخ هەیە، بەمەکە گیان و رەوانی فریشتەکانی ئەوان ئەچێتە ناو کلێشەی ئەنبیا و ئەولیا. باوەریان هەیە. وەلەبەر ئەوەی زۆریان حەزرەتی عەلی و ئالی ئەوخۆش دەوێ کۆڕێ لە مێژونوسان ئەوانیان بە یارسان و عەلی یوللاّهی ناو بردوە.

پیشوایانی ئایینی کاکای‌یکان، لەهەندێ شوێناڵە بەرهەندێ هۆ چەن هۆنراوە یەک لەهۆنە رانی خۆیان ئەگێرنەوە، بۆوێنەئەواچەن شیعر لەدو بەیتییەکانی باڵولێ کەلە (١٧٠ ـ ١٩٣کۆچی)دا ـ ژییاوەو کۆچی دوایی کردوە بۆتان نەقڵ دکەین:

ئەز بەهلولە نان جەروی زەمینی — چار فرشتانم چاکەرکەرینی
نجومم سالح رە جەبەم بینی — چەنی لڕەبیم جەماو هەفتینی
ئەو واتەی یاران ئەو واتەی یاران — وە قانون شەرت ئەو واتەی یاران
چەندی مەولابیم کردمان شاران — یارانم کەردەن وە قەوای ماران
دیوانەی زاهیر دیوانەی زاهیر — دانای یارانم دیوانەی زاهیر.

دە رۆیش نەوروزی سۆرانی کە لەسەتەی ١٣ هیجریدا ژیاوەلە زانایی و دانای باڵولاّ ئەبێژێ:

بەهلول زاتیون زات یەکدانە — عامیان ماچان بەهلول دێوانە ،

Dr.Saleh Ebrahimi

لەو چوار زاراوە بنەرەتی یە رەسەنانە کەڵك وەر ئەگرێ و خۆی گییاندۆتە پلەو ریزی زوانە زیندوو پێشکە و تووە کانی جهانی ئەمرۆ و شان لەشانی ئەوان ئەدا.

باش وایە: بگەرێنە وەسەربیژەی گۆران، هەروەك لەبەرگی یە کە می شەر فنامە لاپەرەی **۲۳** دانوسراوە هۆزی گۆران لەسەرەتاوە لە پێ دەشتە کانی پاریزگەلی کەرکوك و سلیمانی و کرماشان دا، نیشتە جێبون و رویان کردبوە، ئاوەدانی و خەریکی زەوی وزارکێڵان و کشت و کاڵ بون، بلاّم هۆزە کۆچەرە کوردە کان و جافە کان زۆریان لێ دە کردن وە ك لەم میسالە کوردی یانەدا دەرئە کەوێ، گۆرانە کان باشاری ئەوانیان نەدە کردو بەردەسیان ببون ئەڵێن:

جارێك جافە کان مێگەلە پەزە کانیا بەلەوەربەرە و کوێستان ئەبەن و رێ یان ئە کەوێتە ناوزەوی وزاری کابرایە کی گۆران، لەدورەوە هەرای لە دە کەن و دەڵێن: هۆی کابرای گۆران. (گاڵە کەت وە گوێزە واپەزە کەمان هات) یانی تۆناتوانی بەرگری‌هاتنی مێگە لەمەرە کەی ئیمەپکەی، دییارە بەودەم و دەسەش گاڵ و هەرزنە کەت بۆ نادوررێتەوە کەوابو پەزە کـان زییانی خۆیان هەر ئە کەن.

هەروائەو کوردە کۆچەرانە کەبەشەوالای پەزوپۆڵە بون، خەویان لە گۆرانە کان حەرام کردبون و ئەمانەیان بۆ کردبونە جۆك وتوانج و تەشەر وقسە:(هەیڤە شەوە، **تەقڵەودەوەو** گورانە و... چاول خەوە...)

ئەبێژن جاری وا هەبوە کە کوردە گۆرانە کان، لەترسی کوردە کۆچەرە کان، مـاڵ و ژییانی خۆیان بەجێ هێشتووە ولە ترسان رایان کردوە، بۆیی واوتویانە: (گۆرانە...لە ئاوای بە دەرە...) ئەوانیش وردە وردە چونە تە ناوچیاوچرە کانی کوردستان و خوی کوردە کۆچەرە کانیان گرتوەو لە نەبەزی وکۆڵنە دەریدا ئەوانیان بەجێ هێشتوە. بەلاّم گۆرانە کان خۆیان لایان وایە گۆران لەواژەی گۆر گیراوەو بەمانای مەزن و گەورەس، چونکا گۆرانە کان، لای میرو پادشایانی کاتی خۆیان زۆر خاوەن پلەو پایە و مەزنبون.

هۆزانی مەزن تەوفیق وەهبی کە کتێبێکی لە بارەی بارامی گورەوە بەعەرەبی نوسیوە ئەبێژی: بێژەی گۆر بەرێی لەرلە گورـ ەوە بەرێ قەڵەو گیراوە و بە مانای: ناوەند، مـەیدان، دەشت، گۆرایی و قەور و...هی ترە.

Dr.Saleh Ebrahimi

بۆئەوە بەوهوزە کوردانەیان وتوە گۆران، کە لەدەشتدا نیشتە جێبون، بارامی گۆرپاشای ساسانی لە دایکەوەلە کوردە گۆرانە کانە، کەوابێ تۆنە کابڵێ : چونکابارام ئۆگریگۆر: واتا: "کەری بەڵەك "گرتن بووە، ناویان ناوە: بارامی گۆر، چونکا ئەمەهەڵەیە. کۆرێ لەشاعیران وایان ناوبردوە، وەك ئەم چوار چارینەی خەیامی هەژار:

لەوکۆشکێ و سەرایە داکە جەم جامی گرت　　رێوی ترە کیوە، مامز ئارامی گرت
بارام کە هەموژیانی خۆیگۆری دە گرت　　دیتت بەچجۆرێ گۆرێ بارامی گرت .

عارفی ناودار مەولانا مەلائەحمەد جزیری لە قەسیدەی ۸۴ دا بە شیعر فەرمویەتی:
مەب ئیشراقی سوئالەك ژلەبی غونچە گوشاکر ـ کوب ئیلهامی د سوئالامە جەوابە
شێخی ئیشراق بە عەرەبی و بە کوردی و فارسی شیعر و هۆنەی هەیە، شیعربە کوردی

میرزا ئامانەن وێت مەدەرۆ خەم　　نەجام مەمانۆ نەجەمشید نەجەم
نەهامدەم نەقەوم نەهونرەس نەکەس　　کەس وەدەردمان نەبۆفەریاد رەس
دڵسۆزان دڵ تەنگ بێ دسەڵات بۆ　　رومان جە سەفر راگەی نەهات بۆ
ئیشراق ئومێدەت وەساقی خۆر بۆ　　تا دوعات جەروی قیامت سۆز بۆ[1]

پرۆفسور مینورسکی روزهەلات ناسی ناوداری روس لە کتێبە کەیخویدا، کەبە ئینگلیسی لەبارەی گۆرانەوە نوسیویەتی و کراوەتە کوردیش نەز ریان وایە: گۆران هۆزیکن زیباترلە سێهەزارساڵ بەر لە مە هەبون، مەبەستلە گۆران تەنیا ئەو هۆزانە نییەوا ئێستا لە

کێ دی دیوانەوی تەور دانابوی　　مەرکەونە مەیدان گەردون رانابوی ـ رانا: نیشاندان.

ئەوانەی وابەزوانی گۆرانی هۆنراوەیان گوتوە، ئە مانەن:

عێل بە گی، مەلا پەرێشان، خانای قوبادی، سەیدی هەورامی، شەفیع جام رێزی، خان ئەلماس خان، حاکیم مەولەوی کورد (عبدالرحیم) تاوەکوزی مەعدومی شاعیری گەورەی غەزەل بێژکە لە کوردستانی جنوبی لە (۱۸۹۲ـ۱۸۹۷) دا ژیاوە و کۆچی دوای کردوە.

لە شاعیرە گەورەکانی سەدەی بیستەم دەتوانین پیرە میرد (۱۸۶۷ـ۱۹۵۰) و ئەحمەد موختار جاف (۱۸۹۷ـ۱۹۳۵) و بێکەس (۱۹۰۵ـ۱۹۴۸) و حاجی قادر کویی (۱۸۱۵ـ۱۸۹۲) کەخەڵکی بۆ خەبات لە پێناوی ئازادی و سەر بە خویی دا هان داوە، ناوبەرین. ئەمرۆبە ناوبانگترینی شاعیرە کان لە ئێران داهەژارو هێمن ـ ە!

شێخ شەهابەدین سوهرە ـ وەردی شێخی ئیشراق کوردەو لەسورە دیی نێوان بیجارو زەنگان لە ۵۸۷ی مانگی لە دایك بودەو لە ۳۸ ساڵیدا وەفاتی کردوە. سوهرەوەردی یەکان کوردن چون واژەی سوهر لەفارسی و عەرەبیدا بەکار نابرێ. فارس لەباتی سوهر دەڵێن: [سرخ] ـ عەرەبیش دەڵێ [احمر] ـ کوردیش دەڵێ: سور، سوهر ـ (شەپۆل).

پارێزگەی کرماشان دان و نیوی ئەم هوزەیان پاراستووە، بەڵکومە بەمت لەنا وی گۆران، گشت هۆزە کوردە کانە کە بەزاراوەی گۆرانی قسە یانکردوە، وەک: هوزی سییامەنسورو زەنگەنە کەئە مرۆ لە ئێران و عیراق و ئەفغانستانا بڵاو بونە تەوە. هۆزی برادۆست: بروانە: (شوینەواری باولە کوردە واریداو میژوی... نوسراوی شەپول بە رگی ٣) کە ئیستازاراوەی ئـەوکوردانـە کرمانجی ژورو "شمالی" یەو لەلای ورمێ لە ئیرانا و لە لای رەواندز لە عیراقانیشتە جین و شوانکارەو زەندو کاکایی و پالانی و گیژو هەورامی و روژبەیانی و چگنی وپازوکی و ئەوانی ترە. **واژەی کرمانج**: ئەم واژەسێ مانای هەیە:

١- مانای گشتی کـەلە نـاو ویـژاوەران و نـوسەرانـا، بەمـانای کـوردبەکـاربراوە، حەماسەویژو بەیت سوراو ریئالیزم نوسی ناوداری کورد حەکیم ئەحمەدی خانی لەبەرکولی "مەم وزین" دا، چەن جاروانژەی کوردو کرمانجی دوپات کردوتەوەو بۆیەک مەبەست بەکاری بردون وەک ئەبیژی:

داخە لق نـە بـیژ تنکو ئـەکـراد.ـ	بی مەعریفەتن، بێ ئە سل و بونیاد
ئە نواعـێ مـیلەل خـودان کـتێبن	کرمـــانج تەنێ دبـــێ حســـێبن!!
هەم ئەهلێ نەزەر نەبێن کو کورمانج	عـــیشقێ نـــە کـرن ژبـۆخوە ئـامانج
کورمـانج نـە پـرِبـێ کـە مـالن	ئـە ممـاد یـەتیم و بـێ مـە جـالن

٢- دوهەم مانای تایبەتەو بەوکوردانەکە زوانیان لەتەک زوانی خیلەگۆرانەکانی ترا زۆر جییانیە.

٣- سێهەم مانای تایبەتی ترە، بەم جۆرە خەڵکی موکریان و سۆران و شاری سـنە، بەگوندنیشینەکان ئەبیژن: (کرمانج) ـ ئیستائەدیبان و، میژونوسانی کوردخویان، کرمانج ئەکەنە دوبەش .

بە شی کرمانجی ژورو، بە شی کرمانجی خوارو بەلام مینورسکی لای وایە، واژەی کرمانج لەدو ناوی: (کوردو مانا) پیکهاتووەو ئەم دوهوزە سێهەزارسال بەرلە مە، پیکەوە ژییاون و تیکلاوییان هەبووەو بە دریژای ژورگار (کوردومانا) بوە تە کرمانج بەلام تـەوفیق وەهبی لای وایە. بیژەی کرمانج لەبنەرە تا، کرماژ بووە و لەمە سدەری کرمـاژن و بەمـانای

Dr.Saleh Ebrahimi

کرم‌لیدان‌و کرماوی‌یەوە، هاتووە وئەم ناوەلە ئەفسانەی ئاژی دەهاکی مار دوشەوە. کە بیماری سەرەتانی بووەو لەبان شانی دوکرم وەك مار روان، کوردەکانی ژیردەسی بەسەروکایەتی کاوەی ئاسنگەری‌کورد، لیێرا ساون، وەکاوە. بە چکوشەکەی میشکی پرژاندوە، ئەڵێن‌ئەو مرۆڤەی وامیشکی مەرومرۆڤی لەو برینانەی شەرشانی ئاژی دەهاك ساوی وە، ناوی (کرمائیل) بووە، کەلە ریشەی کرمەوە گیراوە.

بە لام ئەشێ بزانین ئەم قسەلەبابەت‌ئاژی دەهاکە وە، ئەفسانەیەو دژودژمنانی گەلی کورد میژوی کوردییان شیواندوەو بەئانقەست پەردەی رەشیان بەسەر میژوی ئەم‌گەلە نەبە زەدا کیشاوە، چونکا بەپێی قسەی لیکولەران‌و میژونوسانی یونانی ئاژی دەهاك واتا ئاستیاك ئاخرین پاتشای کوردەمادەکان بووە، کەبە هوی خەیانەتی هارپاکی خزمی یەوە قلپەوەبون‌و تییاچون‌و نەمان. پرۆفسور مینورسکی رۆژهەلات ناسی روس لای وایە: سولتان‌ئیسحاق هەر ئەوئاستییاگە کوردە مادەٌ هەروەك لە پێشەوە رامان‌گەیا.

کرماج: مەستورە خانمی ئەردەلأن لە کتێبە مێژویەکەی خۆیدا کرماج ـ ی ناوبردوەو ئەبێژێ: (سێهەم کرماج کەلە ناو بورە پیياوانا بە (بابان) ناودارن.

محەمەد ئەمینی گولستانە لە (مجمل التواریخ) ئەفشاری‌یە و زەندی‌یە داکاتێ ناوی سلیمان پاتشای بابان ئەمیری هەرێمی سلیمانی ئەبا ئەبێژی: (سلیمان پاتشای کرماج‌ببە) لەو بەڵگانە رون ئەبێتەوە کە کرماج لە کرماژ ـ ەوە گیراوەو ـ ژ ـ بووەتە ـ ج ـ ئەم جۆرە گۆرانانە لە کوردییا، زۆرە، وەك: تاج و تانج، تاژی و تانجی و فەرەجی و فەرەنجی.

هۆزی کرمانج لە سەرەتاوە بێژاوەران و شاعیرانیان زۆر بووە بەلأم شوێنەوارە کانیان لەناو چون ئەڵێن: عەلی تەرەماخی کەهاوچاخی رودەکی بووەو لە سەتەی چوارەمی کۆچییا ژییاوە، دیوانێکی هەڵبەستی گەورەی کوردی هەبووە، بەلأم لەناو چووە، بێجگە لە چەن تیکە هۆنراو، کەئەی دەنە پاڵ ئەو شتێکمان بە دەسەوەنییە.

دوکتور پەروێزی ناتل خانلەری لە مێژوی زوانی پارسی بەرگی دوهەم دالە لاپەرەی ۳۸ کە لە تاران لە ساڵی ۱۳۵۲ هەتاویدا چاپ بووە ئەنوسی: لە سە تەکانی ۵ و ٦ی کوچیدا شوێنە واری بێژاوەری دەماودەم و نوسراوەی کوردی لە ناو لاپەرەی مێژودابینراوە، یەکێك

لەونوسراوانە قەسیدەیەکی ملەمەعە بەزمانی کوردی کە ئەنەو شیرەوانی بەغدادییە، کەلە کتێبی معجم‌البلدان چاپی لایپز یک ج ١لاپەرەی ١٨٦ دانوسراوە و چاپ کراوە.

ئەشێ‌بزانین تاسەتەی نۆهەم ناوێک لە بێژاوەرانو هۆنەرانی کرمانج وەبەرچاوناکەوێ.

حاجی قادری کۆیی‌لە دیوانەکەی خۆیداناوی دوهۆنەری مەزنی کوردی کرمانجی ژوروی بردوە و ئەڵێ: عەلی حەریری واتاگوندی حەریری لای رەواندز، حەریروباتاس وە شیخ ئەحمەدی جزیری واتە جەزیرەی ئیبنوعومەر[1]. ئەو دوشاعیرە مەزنەلە جهاناناودارن و لە گەڵ (عبدالرحمن جامی) ئەو شاعیرە پارسی وێژەداهاوکات بونو یەکتریان دیوە، هەروەک جامی دەڵێ: پیر مردی بدیدم زجەزیر نیک مەردی بدیدەم زحە ریر

شیخ ئەحمەد جەزیری زانایەکی دینی و خوانا سێکی رەبانی بووە، هۆنراوەکانی عاریفانەیە، زوانی کوردی و عارەبی و پارسیشی جوان زانیوە، بیری نەتەوەپەروەیشی هەبووە. کۆرێ لە مێژو نوسان لایان وایە هاوکاتی ئەتابەک عیمادەدین-ی زەنگی میری موسل بووە بەلام بەپێی ئەو شیعرەی جامی کە حاجی قادری کۆیی هێناویەتی شیخ ئەحمەد جەزیری لە سەتەی نۆهەما ژییاوە، نەک لەسەتەی شەشەما.

شیخ ئەحمەد جەزیری لەقەسیدەیەکی زۆر رەوانا لەمیرخەلیل-ی ئەیوبی تاریف ئەکات ولەسەرەتادائەبێژێ:

ئەی شەهەنشاهی موعەززەم حەقق‌نیگەهدار ی تەبی

سورەی إِنّا فَتَحْنا حافیزویاری تەبی

ئەم خیەلیل ئەیوبی‌یە تەنیا کوردە ئێرانییەک بووە کە لەکاتی هەرکەس هەرکەسیدا لەزەمانی (ئاق قویۆنلو وەقەرەقویونلو)ەکانا میری کردوەو لە راست بێگانەکانا، رەق راوەستاوە، جالەبەر ئەمەیە شیخ ئەحمەد جەزیری پییاهەڵخوێندوە.

دیوانی کوردی شیخ ئەحمەدی جەزیری کە بە پێی پیت گەلی هیجا و ئەلف و بێ هونراوە تەوە، بۆیەکەم جارلەلایەن ڤونهارتمان-ی ئالمانییەوە لە ساڵی ١٩٠٤ زایینی دالە

١-واتا(عبدالعزیزابن عمربە رقعیدی):بە ردەقیتی. وەفیاتی کوری خەلەکان لەباسی جزیریدا

Dr.Saleh Ebrahimi

برلین لە چاپدراوەو بەر کۆلێکی تەحقیقی بەزمانی ئەلمانی بۆ نوسراوەو لەلایەنژابا رۆژ هەلاَت ناسی روسیش وتارگە لێکی تۆیژانەوەو لێکۆلەرانەی لەبارەی شێخ ئەحمەدی جزیری‌یەوە بۆ نوسرواە: جزیری شاعیرو هۆنەرێکی مەزنی چەرخی دوانزە، بووە، دیوانە شیعرە کوردی یەکە شی چەن جاران لە قاهیرەو شام و عیراقا چاپ کراوە.

لەم دوایی یانەدا مەلایەکی کوردی کوردستانی سوریە دیوانەکەی مەلای جەزیری وەرگێراوەتە سەر عەرەبی و تەواوی ئەو شیعرە تەر و لە بارانەی بۆ دلَداری دانراون بە ناوی سۆفیگە رییەوە کردوە بەپارانەوە و خوادواندن و لەو مەبەستەی بردۆتە دەرێ کە مەلای جەزیری لە دلَیدابوە.

کۆرێ لەوانەی وا بەزاراوەی کرمانجی ژورو شیعر وهونراوە یان گوتووە، ئەمانەن : فەقێ تەیران، مەلای باتە، عەلی حەریری، شیخ مەلا ئەحمددی جزیری یە، گەورەترین شاعیری ئەدەبی نەتەوایەتی حەکیم ئەحمەد-ی خانی (١٦٥٠-١٧٠٦)یەکە دیوانەکەی "مەم وزین"بەرزترین پلەی ئەدەبی کوردی سەردەمی دەربەگایەتیە- حەکیم ئەحمەد-ی خانی‌ناسیونالیسم-ی کورد-ی ٢٢ سالَ بەر لەدایک بونی [ژانژاک رۆسو] و ١٣٠سال بەر لەئینقیلابی نەتەوەیی و لاَتی فەرانسە لە چریکەی مەم وزین‌دا مەسەلەی نەتەوەیی‌و نیشتمانی‌و ناسیونالیسم-ی نەتەوەیی بۆکورد راگەیاندوەو روناکی کردۆتەوەو هونەری خانی نەمر لەمەدایە کە هێمان فەرانسەو ئوروپایەکان ئەمەیان نەزانیبو، حەکیم ئەحمەد-ی خانی لەسەتەی ١٧ی زاینیدا رای گەیاندبو. دیارە دەبێ حەماسەی حەکیم فیردەوسیش لەبیر نەکەین، هەرچەن حەماسەی خانی ریئالیزمەو حەقیقەتی هەیەو درۆیی تێدانیە، بەلاَم‌هی فیردەوسی ریئالیزم نیەو لەداستانی روستەم‌وکورەکەی‌دا درۆیی تیدایەو باوک درۆبە کورەکەی دەلَیێ جالەم بابەتانەوە شاکاری خانی فەزیلەتی بەسەر هی فیردەوسی‌دا هەیە[1]. -خانی کەلەسەتەی ١٧ دیوانی مەم و زین‌و فەرهەنگوکەکەی خۆی نوسیوەو دوای ئەم شاعیرانەهاتۆتە جهان کە لە بارەی ئەوانا ئاوا دبێژێ:

بینا ڤە روحا مەلێ جزیری پێی حەی بکرا:عەلی حەریری

١-بنوارە کتێبی ژیناوەری کورد... نوسراوی (شەپولْ) پەرەی ٦٦١ چاپی ١٣٦۴ -تاران.

Dr.Saleh Ebrahimi

کــەیفەك وەبــدا فــەقیهی تــەیران   حەتتــا بــئــەبەد بمــایێ حــەیران

بنەماڵە و تیرەی خانی لە ساڵەکانی ١٩٥٢ زاینی دالە هەرێمی بایە زیدا نیشتە جێبون، کە لە پێش ئەوەدا واتا: لەساڵی ١٥١٤ زاینی کوردستان دوای جەنگی چالدران سێ بـەشی کەتبوە ژیر چە پوکی رەشی عوسمانلییە کان -

لە سوریا قەدری جان کە لە ساڵی ١٩٧٢ زاینی کۆچی دوایــی کــردوە، لە ئـێرەوان عەرەب   شەمو و ئەمینێ ئەودالێ کە لە ١٩٠٦ زاینی هاتۆتە جهان و لە ٢٢ سپتامبری ١٩٦٤ زایین کۆچی دوایی کردوە، ئەم ئەودالە هەم شاعیر بووەو هەم لێکۆڵەر بوە (شەپۆل).

١- کوردستان ئەدەبیاتی کوردی دوکتور کامران بدرخان بە زمانگەلی جیاجیا چاپی پاریس. مێژوی ئەدەبی کوردی، عەلائە دین سەجادی چاپی بەغا ١٩٥٢ی زاینی - (من روائع الادب الکردی محمد توفیق وردی) چاپی ١٩٥٦ ی زاینی بە غا بە عەرەبی. زمانی کوردی و... نوسراوی کرمانج ١٩٥١ زاینی - زمانی کوردی زازا جەلادەت عەلی بەدرخان شام ١٩٢٦ی زاینی - گۆڤارگەلی هاوار، کوردستان، رۆژی کورد، دەنگی گیتی تازە، ژیان، راوێژ، نیشتمان، خورێشین، زاگروس...) بەررەسی شیعروئەدەبیاتی کوردی نوسراوی مادام لوسی پل مارگریت و دوکتور ک. ب. بە زمانی فەرانسە تەرجەمەی جیمز چاپی پاریس ١٩٣٠ی زاینی (شەپۆل).

- گەنجینەی گرانبەهای ئەدبییاتی کوردی (محمدقاضی) چاپی تاران ١٣٢٥ هەتاوی، بەررەسی عیلمی زمـان و ادبیات کوردی نوسراوی جیمیز یادداشتها، در نامەی هەفتە گی کوهستان چاپی تاران ١٣٢٥/٦هەتاوی - دەستوری زمانی کوردی توفیق و ەهبی چاپی بەغدا ١٩٣٠ زاینی، مێژوی کورد و کوردستان ئەمین زەکی وەزیری فەرهەنگی عیراق چاپی بەغدا ١٩٣١ زاینی.

- بنوارە بەرکولی مەم وزین کە قەناتی کردۆنو سویەتی و شەپۆل وەری گیراوەتە سەر زمانی پارسی و کوردی و لە گۆڤاری ئاوێنەی ژمارەی ١٢ چاپی ١٣٧٢ی تاران.

-(ناسیاوی لەتەک ئەمینێ ئاودالانوسینی جاجی جوندی تەرجەمەی برای ئەرمەنی و کورد خوشە ویست خاچادریان آرمیاك).

بنوارە (و تاری زاناو لێکوڵەر: جەمیل زوژ بەیانی لەواحیدی زاراوە کاناله تاران). (مێژوی سلێمانی و دەوروبـەری نوسراوی ئەمین زەکی بەگ کەجەمیل رۆژبە یانی کردویەتە عارەبی)

یارسان نوسراوی سوری- ترانە های کوردی دوکتور موکری- المعجم فی معاییر اشعار العجم نوسراوی شمس‌الدیـن محمدبن قیس رازی، دوقرن سکوت دکتر زرین کوب چاپی تاران. بورهان الحق نورعەلی اللهی چاپی تاران ١٣٤٣ هەتاوی.

ژمارەکانی گۆڤاری گەلاویژی کوردی ساڵگەلی ١٩٤٤ و ١٩٤٨ زایینی و تاریخ ئەدلان لاپەرەی ٧.

مجمل‌التواریخ افشاریه و زندیه لاپەرەی ١٦٥، سرسپردگان نوسراوەی سید محمدعلی خواجەالدین- تاریخ و شرح عقاید دینی و آداب و رسوم یارسان. دایرةالمعارف پطرس بستانی لاپەرەی ٦٤٤ و بەرگی ٥. سفرنامۀ ابـن‌بطوطه لاپەرەکانی ٢٠٩ و ٢١٠ ترجمه محمدعلی موحد چاپی تاران ١٣٣٧. بیان الادیان ابوالمعالی نوسراوەی محمدحسین علوی خوش کراوی اقبال آشتیانی چاپی تاران ١٣١٢. بنوارە: (کتێبی باوی کۆمەلایەتی و مێژویو... لاپەرەی ١٤٥ نوسراوی شەپۆل چاپی تاران).